

UITGAVE VAN DE STICHTING INDUSTRIEEL ERFGOED LEIDEN

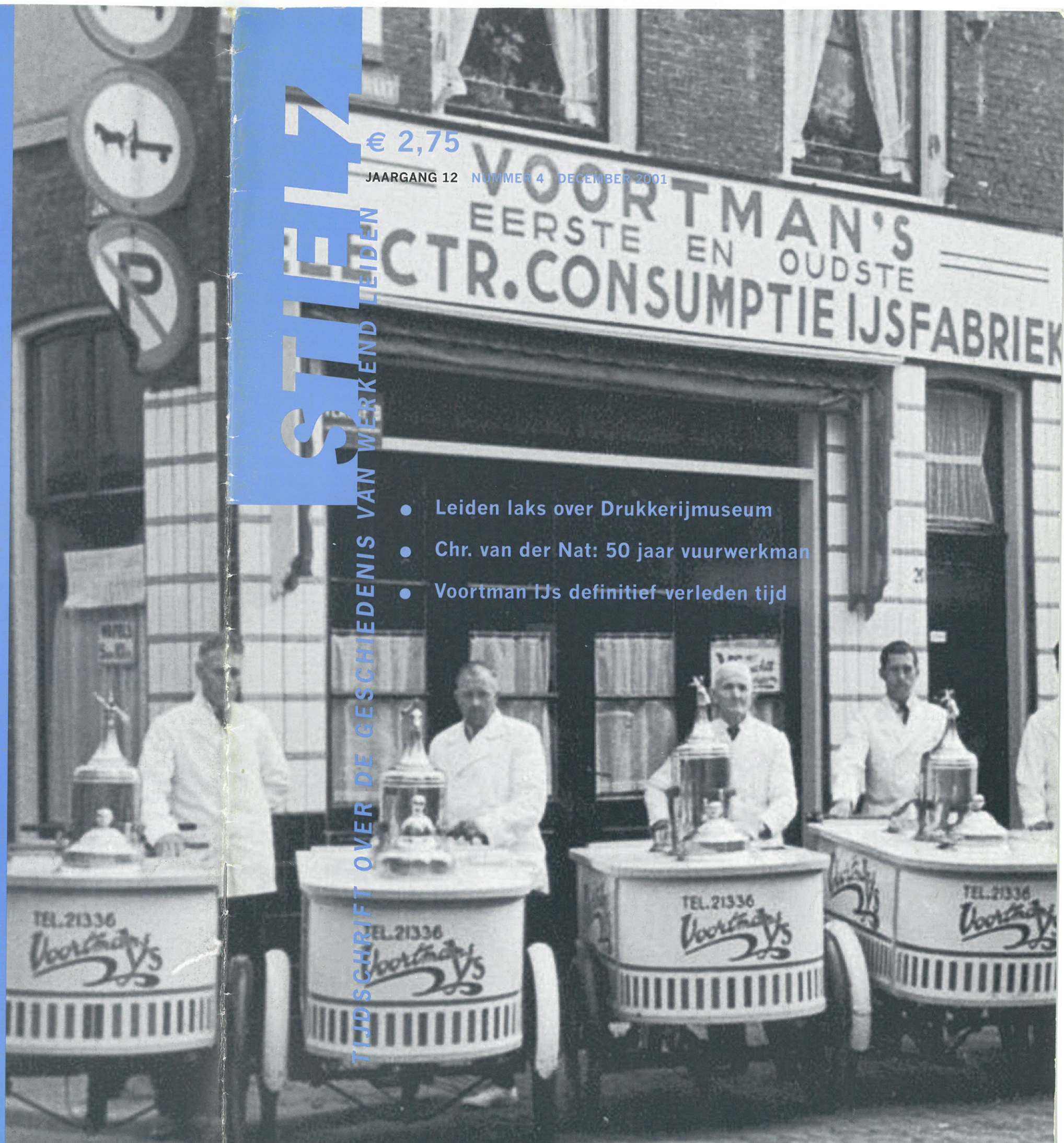
STIEL

€ 2,75

JAARGANG 12 NUMMER 4 DECEMBER 2001

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

- Leiden laks over Drukkerijmuseum
- Chr. van der Nat: 50 jaar vuurwerkman
- Voortman IJs definitief verleden tijd

Colofon

Stielz Jaargang 12 (2001) Nummer 4.
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres Stiel
Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden. Tel. 071-5125877; e-mail: joopgijs@hetnet.nl
Een jaarabonnement op Stielz kost minimaal EU. 10 voor vier nummers. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391. Donateurs van Stiel ontvangen het blad gratis. Nieuwe donateurs kunnen zich voor minimaal EU. 15 per jaar aanmelden bij het secretariaat. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal EU. 50. Losse nummers EU. 2,75.

Internetadres Stiel: www.industrieel-erfgoed.nl/leiden.

Redactie Stielz
Eric Jan Weterings Palestrinastraat 13-hs, 1071 LC Amsterdam; tel 020-6648296; e-mail: tijdelijk buiten gebruik.
Sophie Verburch (vormgeving en eindredactie)

Distributie
K. Ravensbergen; Snippenhoek 4 2317 WX Leiden. Tel. 071-5212605.

Druk
Albani Drukkers bv, Den Haag

Ontwerp omslag en concept binnenwerk
Donna Smith

Medewerkers aan dit nummer:
Niek Bavelaar werkt bij de Universiteit Leiden en is 'huisfotograaf' van Stiel. Tel. 071-5149863; e-mail: n.j.bavelaar@freeler.nl
Henk Budel is organisatieadviseur in ruste en oprichter van Stiel
Wibo Burgers is publicist en voormalig adjunct-hoofdredacteur van het ANP
Joop Gijsman is oud-ondernemer
Peter Otgaar is historicus
Fred Sengers is hoofdredacteur van Incentive
Heiko Tjalsma is historicus en werkt bij het Nederlands Historisch Data Archief (NEHA)
Eric Jan Weterings is historicus en senior-eindredacteur van het ANP.

Stielz komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij.
Djoser BV
Research voor Beleid BV

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
Drs. F. Sengers (voorzitter), J.J. Gijsman (secretaris/penningmeester), Mr. Ir. L. Barendregt, W. Burgers, Drs. H.D. Tjalsma, Drs. E.J. Weterings
Ere-voorzitter: Ing. H.J. Budel.

Omslagfoto:
Uitsnede van foto op pagina 17, zie daar.

REDACTIONEEL

In 2002 bestaat de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel) vijftien jaar. Dit blad valt donateurs en andere belangstellenden al zo' n twaalf jaar lastig. Industrieel Erfgoed, in de loop van de tijd uitgebreid tot de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden. Leuk natuurlijk, zo'n deelonderwerpje waar een handvol hobbyisten zijn vrije tijd nuttig aan kan besteden. Leuk is vooral dat Stiel, ontstaan uit een groepje studenten en docenten van de (toen nog Rijks) Universiteit Leiden, ook 'autochtone' Leidenaars bij hun activiteiten wist te betrekken. Die 'geleerde jongens en meisjes' werden voor een groot deel ook 'echte' Lei(d)enaars, ook al zouden ze de Leidse 'rrrrr' nooit onder de knie krijgen.

Stielz (StielZaken) bleek al die jaren bestaansrecht te hebben, getuige niet alleen de honderden donateurs van de stichting, maar ook de tientallen Leidenaars die in de afgelopen jaren het blad kochten op een van de bijna twintig verkooppunten in Leiden en de regio. In dit nummer zijn het onder meer de bedrijven Sanders en Kat die voor velen geen nadere introductie behoeven. En ook het verhaal over de ijsfabriek Voortman, naar aanleiding van het recente overlijden van Herman Voortman zal bij vele lezers de geur en smaak van vroeger weer in het geheugen brengen.

Maar is het niet eens tijd voor een blad over Oud Leiden, waarin de geschiedenis van de stad in bredere zin het onderwerp is?

De Vereniging Oud Leiden viert in 2002 zijn eeuwfeest en heeft in die tijd bijna elk jaar - het inmiddels fameuze Jaarboekje (met hoofdletter) - uitgebracht. De evenals Stiel in 1987 opgerichte Dirk van Eck-Stichting publiceert al jaren het Jaarboek voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken. Nuttige publicaties die hun weg zullen vinden naar onderzoekers in het Leidse gemeentearchief en elders.

Ieder zijn eigen podium, maar zou het niet nuttig zijn eens de koppen bij elkaar te steken om een tijdschrift te maken waarin ieder zijn ei kwijt kan. Waarin de rijke geschiedenis van een thans marginale stad de ruimte krijgt? U zei marginaal? Protesten zijn gaarne gewenst. Zie het colofon.

Eric Jan Weterings

INHOUD

- 3** Gemeente Leiden laks over Drukkerijmuseum
- 4** Christiaan van der Nat, meer dan 50 jaar vuurwerkmaker
- 7** Boekbespreking (1): De Bakkerij
- 8** Industrieel Erfgoed digitaal
- 8** Korte berichten
- 9** Gravure: Textielmerk van J. Couvée senior & zoon
- 10** De Muze in Bedrijf & Techniek: prent & rijm van Verhuell
- 11** Boekbespreking (2): Geschiedenis van het wevershuisje
- 12** In geuren en kleuren: werken bij Sanders
- 14** Monument: Het Slachthuis
- 16** Monumentenbeheerscommissie heet nu ARK
- 17** Voortmans ijs nu definitief verleden tijd
- 20** Lezers Schrijven; reacties & correcties

Leiden laks over uniek Drukkerijmuseum

GEMEENTE WORDT WAKKER!

De gemeente Leiden leek de laatste jaren steeds meer oog te krijgen voor het industrieel erfgoed. Hoewel in Leiden een uniek drukkerijmuseum is gevestigd, geeft de gemeente niet thuis nu de eigenaar ermee wil stoppen. Een unieke collectie roerend erfgoed dreigt voor Leiden verloren te gaan. Een unieke collectie, die ook nog eens de gemeente nadrukkelijker op de toeristische kaart kan zetten. Willen de politieke partijen wakker worden?

Sinds enige jaren is op Hoge Morsweg 117 in Leiden het Drukkerij Museum Leiden gevestigd, een initiatief van de voormalige Leidse drukker Cock Schenk. Hij heeft in de loop der jaren een bijzondere collectie drukpersen en ander voor het drukkersvak relevant materiaal verzameld. Door zijn gevorderde leeftijd is Schenk gedwongen het museum te verkopen. Een reeds anderhalf jaar actief comité dat het museum voor Leiden hoopt te redden, heeft geen resultaat geboekt. De gemeente Leiden heeft inmiddels laten weten geen belangstelling te hebben voor het museum. Dat vervult Stiel – en naar wij aannemen vele Leidenaars – met droefenis. Eens was Leiden een vooraanstaand grafisch centrum, dat onderdak bood aan bedrijven als de N.V. Nederlandse Rotogravure Maatschappij (aan het Galgewater) en A. W. Sijthoffs Uitgeversmaatschappij N.V. (aan de Doezastraat).

Nog steeds is deze bedrijfstak niet geheel verdwenen, waarvan bekende voor-

beelden zijn Drukkerij Groen (aan de Rooseveltstraat) en een van de oudste beursgenoteerde ondernemingen in Nederland, N.V. Boekhandel en Drukkerij v/h E. J. Brill aan de Plantijnstraat. In het verleden is veel (industrieel) erfgoed verloren gegaan door gebrek aan kennis over de recente geschiedenis en door regelrechte desinteresse van de plaatselijke overheid. De laatste jaren leek daarin een kentering te zijn opgetreden, getuige het (gedeeltelijke) behoud van panden als de voormalige coöperatieve broodbakkerij Vooruit aan de Korevaarstraat en meelfabriek De Sleutels aan de Oosterkerkstraat. Nu de gemeente een unieke collectie roerend erfgoed min of meer in de schoot geworpen krijgt, geeft zij niet thuis. Stiel benadrukt natuurlijk in de eerste plaats het historisch belang van de collectie en de gemeente let primair op de centjes – en terecht. Daarom is het des te verbazingwekkender dat zij niet thuis geeft, omdat Schenk enige jaren geleden

Leiden aanbood zijn verzameling een aantal jaren te beheren en voor het publiek open te stellen voor het luttele bedrag van 15.000 gulden per jaar met als 'premie' dat Leiden vervolgens kosteloos eigenaar zou worden van zijn collectie. Daarna ging het nog een keer mis met plannen voor een nutsmuseum in de Watertoren aan de Hoge Rijndijk, waar het Drukkerijmuseum (ten dele) onderdak had kunnen vinden. Veel beslissers binnen Leiden leken het eens over de collectie en de locatie van dat Nutsmuseum, maar ook dat initiatief stierf een stille dood. Misschien maakten te weinig mensen op het juiste moment lawaai. Het zou jammer zijn als die geschiedenis zich herhaalt. Het Drukkerijmuseum is niet het enige dat een meerwaarde kan toevoegen aan de wervende slogan 'Leiden Museumstad'. Ook de wederwaardigheden van het Modelbouwmuseum in de voormalige Zeevaartschool aan het Noordeinde lijken sterk op die van Schenks museum. Een verhandeling daarover zou grotendeels tot een herhaling van het bovenstaande leiden.

Deze klaagzang lijkt te laat te komen voor het drukkerijmuseum, dus waarom zou Stiel blijven trekken aan een dood paard? Reden daarvoor is dat nog niet alles is verloren. In het verleden pleitte Stiel er al voor om in de nieuwe vleugel van Stedelijk Museum De Lakenhal ruimte te maken voor een afdeling die herinnert aan de Leidse industrie. In die afdeling zou tenminste een aantal belangrijke objecten van het drukkerijmuseum onderdak kunnen vinden. Die nieuwe vleugel van het museum zou moeten komen in het Scheltema-complex aan de Oude Singel. Dat Scheltema-complex staat ook alweer jaren te verwaarlozen. Voor een gemeente die zich presenteert als 'museumstad' laat Leiden wel erg veel kansen liggen.

Bestuur Stiel

Ingang van het Drukkerij Museum aan de Hoge Morsweg 117.

Foto J. Gijsman

CHRISTIAAN VAN DER NAT:

MEER DAN VIJFTIG JAAR VUURWERKMAN

Tientallen jaren verzorgde hij het vuurwerk op 3 oktober. Eerst op het Schuttersveld, daarna in het Ankerpark. Aanvankelijk als werknemer van de firma Kat en vervolgens als eigen baas. Hoewel de 74-jarige Christiaan van der Nat sr. al lang geleden uit Leiden vertrok (maar die 'r' raak ik nooit meer kwijt) bewaart hij nog levendige herinneringen aan de vuurwerkfabriek waar hij vanaf 1947 33 jaar werkte. Tegenwoordig zit hij met zijn inmiddels door zijn zoon overgenomen fabriek in het Overijsselse Steenwijk. Aanleiding om met hem te gaan praten is het betrekkelijk geruisloze vertrek van Kat uit Leiden. Vorig jaar werd de firma weggekocht door de gemeente naar aanleiding van de vuurwerkcramp in Enschede.

"Ik ben begonnen bij Kat op 13 januari 1947. Het was kort na de oorlog en er was nog veel werkloosheid. Een broer van een vriend werkte bij Kat, dus dat was

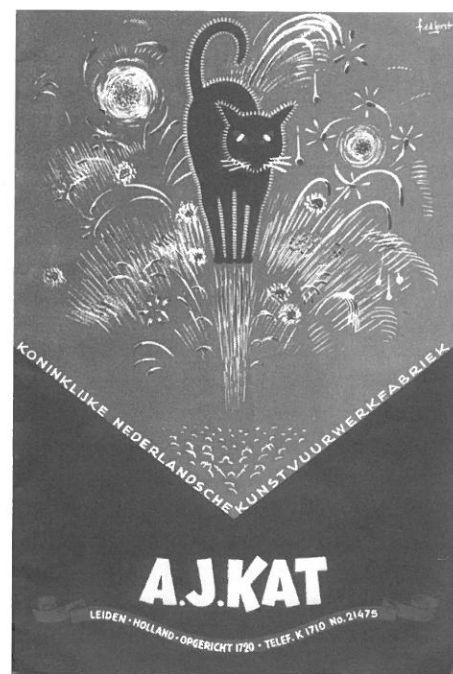
stoommachine. Dat werk aan die zevenklappers heb ik twee jaar gedaan. Een zevenklapper is niet meer dan een papieren hulsje met kruit. Die hulsjes

rollen was thuiswerk, dat was te duur om op de fabriek te maken. Je kreeg een cent per hulsje, wat voor ge-oefende mensen een uurloon opleverde van zo'n f 3,50. Dat was toen heel wat. Het hele gezin hielp mee. Hulsjes van kanon-slagen werden ge-wurgd, oftewel dicht-gemaakt. Dat was ook typisch thuiswerk. Dat is doorgegaan tot ik 33 jaar later bij Kat wegging.

In de fabriek werkten in die eerste jaren zo'n veertig mensen. Voor de zevenklappers had je een speciaal soort lepel waarmee je het

kruit – het sas noemden wij dat – in het buisje schuift. Eigenlijk was het meer een soort tikken, dat uiteindelijk heel snel ging. Als je ze aanstak dan sprongen die dingen – tik, tik, tik – bij elke bocht. Zevenklappers maken was winterwerk, net als rotjes en siswerk – we maakten alles zelf. Zo in maart gingen we over op bommetjes maken. Dat was allemaal seizoensgebonden werk, zo was dat nu eenmaal. Verder herinner ik me uit die eerste jaren dat Kat veel oefenspul voor het leger maakte, granaten en dergelijke.

Een opleiding had je in die tijd niet, ik heb het vak in de praktijk geleerd. Zo halverwege de jaren zestig heb ik

Omslag verkoopfolder 'salon- en tuin-vuurwerk' (zonder jaartal).

een tweejarige cursus gedaan bij PBNA in Arnhem. Algemene scheikunde was dat, want ik wilde weten wat die stoffen onderling deden. Ik heb vaak slecht geslapen in die tijd, want als je weinig scholing hebt gehad, valt zo'n opleiding niet mee.

Leids Jaarboekje

In het Leids Jaarboekje van 2000 is een verhaal verschenen over Kat waarin herinneringen van oud-werknemers zijn opgenomen. De oude heer Kat wordt daarin neergezet als iemand die de vele ongelukken in de loop der jaren – waarbij verschillende doden zijn gevallen – weinig kon schelen. Ook zou hij het met de veiligheidsvoorschriften niet zo nauw hebben genomen. Volgens mij klopt dat niet, er werd bij Kat veilig gewerkt. En dat die ongelukken hem niks konden schelen is ook niet waar. Kat was een echte

Blik in een van de opslagbunkers in Steenwijk. Foto Niek Bavelaar

Een jonge Chris van der Nat en een andere Kat-medewerker bezig met het vervaardigen van een vuurwerkstellage

heer, altijd keurig met een stropdasje om. Ik heb nooit een vloek uit zijn mond gehoord. Daar komt bij dat om zo'n bedrijf te runnen, met niet altijd vakbekwame mensen, het voor het leidinggevend personeel altijd goed opletten was. Toen de oude heer Kat in 1961 overleed, heeft zijn dochter de leiding over-

1980 wegging, was het met het handwerk helemaal afgelopen. Een collega en ik waren de laatsten die dat nog heel snel konden. Wat wel zeg maar het creatieve deel van het vak bleef, was het maken van combinaties, want die kon je niet in China inkopen. Hele stellages maakten we vroeger, zoals een Hollandse molen

genomen. Later trouwde zij met de heer Van Ewijk. Ik ben een echte vuurwerkman, dus ik zag al snel dat hij geen sjoeger en ook geen interesse had in het vak. Hij had wel goed in de gaten dat je vuurwerk in China goedkoop kon inkopen. Op een gegeven moment zegt-ie tegen me 'doe die overal uit en trek een overhemd aan. Ik kan het goedkoper in China halen dan dat jullie het kunnen maken.' Zo verdween in de jaren zestig en zeventig het handwerk. De laatste jaren was ik bij Kat bedrijfs-leider. Toen ik er in

met draaiende wieken en portretten van Juliana en Bernhard. Ook die stellages zijn verdwenen, tegenwoordig gaat alles de lucht in.

Het vuurwerk op 3 oktober in Leiden heb ik bijna mijn hele leven gedaan. Een paar jaar nadat ik weg was bij Kat bleef het contract bij de fabriek, maar in 1985 heb ik het overgenomen. Ik dacht, 'ik bel Karstens eens, die notaris in het bestuur van de 3 October-Vereeniging'. Hij zei 'er moet nog heel wat water door de zee stromen voordat er wat gaat veranderen, want Kat doet het al zo lang.' In die jaren werd het Schuttersveld bebouwd, waar jarenlang het vuurwerk werd afgestoken. Karstens had Kat gevraagd om een andere plek te zoeken, maar hij hoorde maar niks.

Toen kwam hij toch weer bij mij terecht en toen hebben we het Ankerpark als nieuwe plaats uitgezocht. 3 Oktober is voor mij een hele lange dag. 's Ochtends vroeg begin je al met opstellen. Daar ben je de hele dag mee bezig en als 's avonds het vuurwerk klaar is, moet je alles weer afbreken. Ik ben meestal pas 's nachts om vijf uur weer thuis.

Aan het vuurwerk voor particulieren kun je zien hoe goed het veel mensen tegenwoordig gaat. Vroeger had je sterretjes voor de kinderen, bij duizenden hebben we die gemaakt, en zelf kocht je eens een paar rotjes ofzo. Moet je zien wat er tegenwoordig aan het einde van

Van Leiden naar Steenwijk

Na met zijn bedrijf in Hoek van Holland en het Belgische Roeselare te hebben gezeten, streek Van der Nat dertien jaar geleden neer in het Overijsselse Steenwijk. "Voor een vuurwerkfabriek was het toen al moeilijk om een plek te vinden. Stad en land heb ik afgezocht, tot ik een keer bij een familielid zat in Emmeloord, die zegt 'ik ken wel iemand in Steenwijk'. Daar was ik zeer welkom, de gemeente was razendenthousiast. Het industrieterrein hier was nog bijna helemaal leeg, dus ik zeg 'zet mij maar aan de rand'. Nu zitten we in moeilijkheden, want door alle nieuwe regels moeten we 800 meter van onze burens afzitten.

"Ik begrijp best dat er onrust is door die vuurwerkcramp, maar de goeden moeten onder de kwaden lijden. Tegenwoordig heb je boekjes te koop waarin staat hoe je zelf vuurwerk kunt maken. En anders haal je de informatie gewoon van internet. Tegen het eind van het jaar krijg ik altijd wel een paar belletjes van mensen die grondstoffen willen kopen om zelf te gaan knoeien. Levensgevaarlijk is dat, dus die lever ik niet.

Je hebt tegenwoordig ook een driedaagse cursus in Duitsland en dan krijg je een diploma 'springmeester'. Met dat papiertje krijg je een vergunning om groot vuurwerk af te steken. Daar moet de overheid wat aan doen. Dat soort mannen maakt het vuurwerk kapot. Ik ben mijn hele leven een echte vuurwerkman geweest, maar sinds Enschede is het minder leuk. Je wordt achternagezeten of je een boef bent."

Van der Nat in de grondstoffenbunker te Steenwijk. Foto: Niek Bavelaar

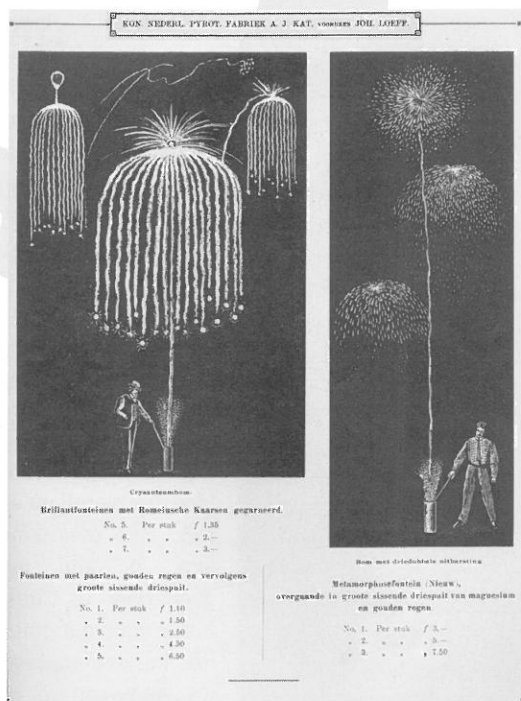
het jaar wordt verkocht. Mensen gaan met hele vuilniszakken vol weg! Bang ben ik nooit geweest en ongelukken heb ik nooit gehad. Ik was de beste afsteker van Kat. Kijk, je wordt bij zoiets opgenaaid bij het leven, maar je moet gewoon geconcentreerd je werk doen. Ik heb wel ongelukken meegemaakt en na zoiets heb je een week lang een beetje een hekel aan je werk, maar dat slijt. Ik heb nooit het gevoel gehad op een mijn te leven.

Op mijn 58e ben ik voor mezelf begonnen. Dat lijkt een hele stap op die leeftijd, maar mijn werk was mijn hobby en bij Kat ging het plezier eraf. Verder had ik natuurlijk de nodige relaties in de branche, dus zo'n sprong in het diepe was het nou ook weer niet. Ook deed ik het voor mijn zoon. Die is net zo gek van vuurwerk als ik. Hij is nu eigenaar van het bedrijf, waar naast de familie nog een paar knechten werken. Maar ik ben nog steeds de eerste die komt en de laatste die gaat.

Eric Jan Weterings

Illustraties uit de privé-collectie van Chris van der Nat

Pagina uit een 'Geïllustreerde Prijs-courant van Land- en Water-Vuurwerk' van de firma A.J. Kat (zonder jaartal).

Korte historie van Kat

De vuurwerkfabriek is in 1826 opgericht door apotheker Johan Loef. Rond 1900 nam A.J. Kat het bedrijf over en vestigde het omstreeks 1916 aan de toen nog landelijk gelegen Stadspolderweg. In de jaren dertig was Kat een van de marktleiders op het gebied van siervuurwerk. De ongeveer dertig medewerkers waren in heel Europa actief. In de Tweede Wereldoorlog werd het bedrijf tijdelijk verhuisd naar Duitsland, omdat het een 'luchtgevaar aantrekkend object' was. Na het overlijden van A.J. Kat in 1961 namen zijn dochter en schoonzoon het bedrijf over. In de jaren zestig en zeventig werd de productie steeds meer uitbesteed aan China. Wel bleef het afgeslankte bedrijf met minder dan tien werknemers evenementenvuurwerk en vuurwerkshows verzorgen. In de jaren negentig ging het bedrijf verschillende keren in andere handen over, waarna de laatste jaren de activiteiten beperkt bleven tot opslag van en handel in vuurwerk. Naar aanleiding van de vuurwerkkramp in Enschede op 13 mei 2000, kwam de gemeente met de directie van het bedrijf overeen dat dit tegen een schadeloosstelling op 1 november de deuren zou sluiten.

Medewerker van Kat sjouwt met raamwerken op het oude terrein van de vuurwerkfabriek in Leiden.

(Zie voor een uitgebreidere geschiedenis van Kat: Stielz jaargang 11, no. 3 / 4 (december 2000) p. 16 / 17.)

BOEKBESPREKING

VAN MIDDELEEUWSE ARMENZORG TOT SECULIERE SOCIALE VOORZIENING

Leiden behoort niet tot de rijkste gemeenten in Nederland en dat was ook in de afgelopen eeuwen vaak het geval. Misschien juist daarom liep – en loopt – de stad vaak voorop bij de zorg voor mensen die op een of andere manier buiten de boot vallen. Een belangrijk centrum van die zorg is wat tegenwoordig 'De Bakkerij' heet aan de Oude Rijn. In opdracht van de Gezamenlijke Diaconieën van de Hervormde gemeente en de Gereformeerde Kerk van Leiden beschreven neerlandica Marije Groos en historicus Ed van der Vlist de geschiedenis van dit Diaconaal Centrum naar aanleiding van de gereedgekomen verbouwing van het complex.

Toepasselijk kreeg het boekje de ondertitel 'Zes eeuwen sociale zorg aan de Oude Rijn te Leiden'. De auteurs beginnen hun overzicht met een hoofdstuk over armenzorg in middeleeuws Leiden, om vervolgens in vogelvlucht de ontwikkeling in volgende eeuwen te schetsen. Opvallend daarin zijn de herhaalde botsingen tussen kerkelijk en wereldlijk gezag over de armenzorg. Die strijd werd eigenlijk pas na de Tweede Wereldoorlog beslist, toen de verzorgingsstaat iedereen 'van de wieg tot het graf' sociale zekerheid bood. Toch blijkt die zekerheid niet voor iedereen te gelden, zo blijkt uit de laatste

hoofdstukken. Dak- en thuislozen en uitgeprocedeerde azielzoekers zijn slechts twee categorieën die anno 2001 buiten de boot vallen en op hulp kunnen rekenen van gespecialiseerde instellingen die onderdak hebben gevonden aan de Oude Rijn. Constante in het boekje is dat wat nu De Bakkerij heet – naar het brood voor de armen dat er ooit werd gebakken – een centrum is voor mensen die elders niet terecht kunnen. Daarmee is dit boekje tevens een mini-monumentje voor allen die zich in de loop der eeuwen inzetten voor de minder bedeelde medemens.

Eric Jan Weterings

BEHOUD BOERDERIJ HOOGMADE

Van de website van de Bond Heemschut komt het volgende bericht:

Het betreft hier een zaak die alweer ruim twee jaar loopt: de sloop of demontage en, als het aan Heemschut ligt, de herbouw van een fraaie, historische boerderij aan de Boskade 11-11a in de Hoogmadense Bospolder, die moet wijken voor de aanleg van de HSL. Zowel de Rijksdienst als de gemeentelijke monumentencommissie hebben zich tegen de sloop uitgesproken. De provincie heeft slechts mondeling gereageerd, maar onderschrijft (officieus ?) het standpunt van de twee bovengenoemde instanties. Heemschut heeft al in het voorjaar van 1999 een onderhoud gehad met de gemeente waarin bepleit werd allereerst via een cultuurhistorische waardebeoordeling de in het geding zijnde monumentwaarden in kaart te brengen. Tevens werd medegedeeld dat Heemschut in geval van herplaatsing voorstander zou zijn van demontage in hoofdonderdelen- kapvlakken, gehele (binnen)muursegmenten etc. – omdat dit niet alleen het goedkoopste zou zijn, maar ook de beste waarborg voor handhaving voor allerlei bouwsporen. De SHBO voerde het door Heemschut voorgestane onderzoek uit en sloot zijn rapport tevens af met een advies tot segmentsgewijze demontage. Daar alle bevoegde instanties zich hebben uitgesproken in lijn met de eerdere standpuntbepaling door Heemschut, heeft Heemschut dan ook besloten officieel bezwaar aan te tekenen tegen de sloop, en tevens een voorlopige voorziening daartegen aan te vragen.

Bron: <http://www.heemschut.nl/zholland/nieuws.html>

ADVERTENTIE

Stijlvol congresseren en recipiëren in een academische ambiance. Dat kan in het ACADEMIEGEBOUW van de Universiteit Leiden

Al meer dan 400 jaar is het Academiegebouw aan het Rapenburg het hart van de oudste universiteit van Nederland. Het gebouw bevat zalen en zaaltjes, die gebruikt kunnen worden voor congressen en representatieve doelen. Het Groot Auditorium is bij uitstek geschikt voor lezingen, er is een congreszaal met vergaderfaciliteiten en er zijn diverse grote en kleine zalen beschikbaar als vergaderruimte en cursuslokaal. Tevens is er een sfeervolle receptieruimte. Allerlei soorten van audiovisuele ondersteuning zijn mogelijk. Voor catering kan eveneens worden gezorgd, van receptie tot koud buffet of zelfs diner.

Voor reserveringen en bezichtigingen vooraf: Manager Academiegebouw, tel. 071-5277203/ 5273110. Schriftelijke aanvragen/informatie: Bedrijfsbureau, Postbus 9500, 2300 RA Leiden.

Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij

Marije Groos en Ed van der Vlist, Van Barbaragasthuis tot De Bakkerij. Zes eeuwen sociale zorg aan de Oude Rijn in Leiden, (Leiden 2001).

ISBN 9080037826.

Uitgever Stichting Specular Lugduno, p.a Oude Rijn 44 b/c 2312 HG Leiden, Tel. 071-5144965.

INDUSTRIEEL ERFGOED OP DE DIGITALE SNELWEG

Stiel en internet luidde de kop onder een verhandeling over het Leids industrieel erfgoed op internet in de vorige editie van dit blad. Daarin werd beloofd om twee sites op het wereldwijde web nog eens nader te bekijken. Dat waren www.historischplatform.nl en www.historischhuis.nl.

Leuke sites, zo blijkt na enig doorklikken, maar voor belangstellenden in industrieel erfgoed uit de regio is er niet zoveel op te vinden.

Het Historisch Platform is een 'service- en netwerkorganisatie voor historici en historisch geïnteresseerden', zo valt op de startpagina te lezen. Vervolgens leveren de icoontjes almanak en sprekersgids onder de trefwoorden Leiden, industrieel en erfgoed niets op. Wel biedt deze site veel voor historisch geïnteresseerden zoals de startpagina beloofde, maar dat was niet het doel van ons bezoek. Wie meer wil weten over de organisatie kan mailen naar henk@historischplatform.nl of schrijven naar Postbus 1757 1000 BT Amsterdam, tel. 020-4208598.

De site van het Historisch Huis biedt 3000 links naar nationale en internationale geschiedenis plus een almanak van instituten, organisaties etc. die zich in Nederland met het vak bezighouden.

Zoeken onder het icoontje almanak met als trefwoorden Stiel en Leiden levert (alweer) niets op. Terug naar de beginpagina vinden we daar een aardige verwijzing naar het Centrum voor Bedrijfs geschiedenis. Die is zeker het bekijken waard, maar ook hier geldt: weinig Leids te vinden.

We komen verder als we zoeken onder economisch-sociale geschiedenis van de 20^e eeuw, waar onder meer verwijzingen zijn te vinden naar Het Projectbureau Industrieel Erfgoed, het Nederlands Economisch Historisch Data Archief (NEHA) en de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (FIEN). Onder die laatste vinden we een lijst van aangesloten organisaties die zich presenteren, waaronder Stiel. Voor lezers van dit blad staat daar bekende informatie, maar Stiel wil in de naaste toekomst proberen deze site te actualiseren.

Een lezer suggereerde de site van de gemeente Leiden te bezoeken; www.leiden.nl, waarop je kunt doorklikken naar het Gemeentearchief Leiden. Een historisch onverantwoord bruinegekleurde beginpagina biedt links naar een groot aantal regionale archieven en naar het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Toch is het ook hier niet altijd hosanna. Doorklikken naar het Archief Hollands Midden bijvoorbeeld levert herhaaldelijk de mededeling op 'kan pagina niet vinden'.

Een Stiel-lezer uit Brussel – waarmee maar weer is aangetoond dat dit periodiek de regio verre overstijgt – meldde dat het Belgische tv-blad Humo elke week 'vreemde' sites signaleert. De voormalig Leidenaar die zijn studentenstad nog steeds een warm hart toedraagt, attendeert op een site met 'abandoned places', die 'poetische industriële archeologie' presenteert. Een vreemde site is het inderdaad, maar voor de liefhebber zeker het bekijken waard: <http://home2.planetinternet.be/henk/index.html>.

Suggesties voor deze rubriek blijven welkom op e.j.weterings@ps.nl of via de post (zie colofon).

Eric Jan Weterings

KORTE BERICHTEN

Leiden-kalender 2002

'Leiden rond de jaren vijftig' is de titel van de alweer veertiende editie van de jaarlijkse kalender van fotowinkel Nico van der Horst aan de Doezastraat. De uitgever putte uit het rijke archief van zijn zaak, waarbij ook de industrie en handel uit die periode niet zijn vergeten. Zo is er een prent opgenomen van conservenfabriek De Sleutels aan de Morsweg, met daarvoor een paard en wagen. Ook de Nieuwe Beestenmarkt, waar tot 1969 de veemarkt werd gehouden, ontbreekt niet. Daarop is onder meer het karakteristieke kantoor van de marktmeester te zien, dat later werd gesloopt. De kalender kost f 14,95 (EU 6,78) en is op een groot aantal plaatsen in Leiden te koop.

Bouwhistorie

Sinds 1 september 2001 bekleedt Prof. dr. ing. D.J. de Vries de leerstoel Bouwhistorie aan de Universiteit Leiden. De Vries is tevens coordinator bouwhistorie

bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ). Op 5 oktober hield hij zijn oratie onder de titel 'Verbrokkeld Verleden'. Deze twintig pagina's lange verhandeling is, zolang de voorraad strekt, gratis te bestellen bij de afdeling voorlichting van de RDMZ, Postbus 1001 3700 BA Zeist, tel. 030-6983312 (H. van Meeteren), info@monumentenzorg.nl (Voor algemene informatie over de RDMZ zie verder www.monumentenzorg.nl en www.monumenten.nl).

Verkiezingen en monumenten

'Door het Nationaal Contact Monumenten is een brochure uitgebracht met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen van dit voorjaar. Daarin staan suggesties en tips waarmee men lokale politieke partijen kan benaderen om aandacht te krijgen voor monumenten, archeologie en cultuurhistorie in hun partijprogramma's.

Voor f 7,50 (EU 3,40) incl. verzendkosten is de brochure te bestellen bij de Stichting Nationaal Contact Monumenten, Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam,

tel. 020-6277706/ ncm@erfgoedhuis.nl. De brochure is ook te downloaden van de internetsite www.stichtingncm.nl (Bron: Hollands Historisch Magazine – 6^e jaargang – nummer 4)

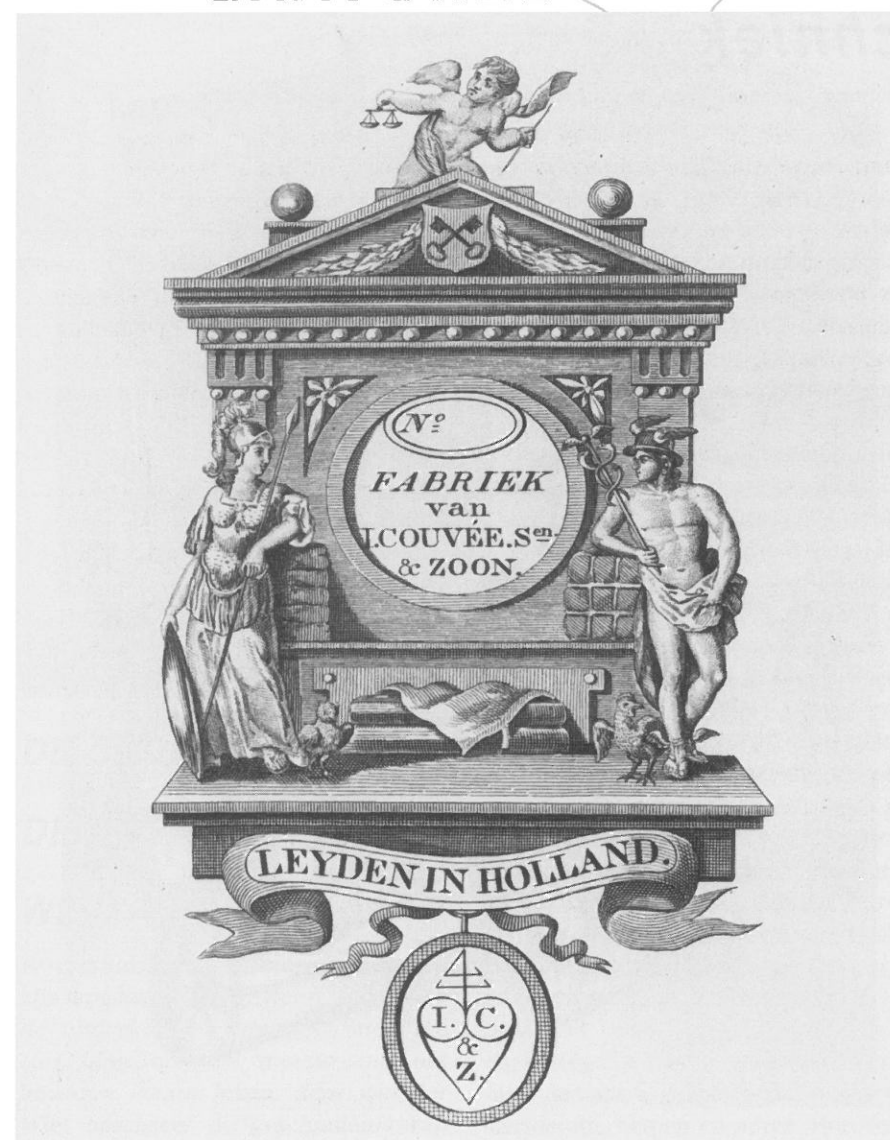
Biografisch woordenboek

'Onlangs verscheen het vijfde deel van het Biografisch Woordenboek van Nederland. Hierin zijn 241 korte levensbeschrijvingen opgenomen van bekende en minder bekende Nederlanders die in de laatste anderhalve eeuw een belangrijke rol hebben gespeeld. Alle terreinen van het maatschappelijk leven komen aan bod. (...) Via internet (www.inghist.nl) is de namenindex van dit deel te raadplegen. Van sommige personen is ook de biografie hier te lezen.'

Biografisch Woordenboek van Nederland, deel 5. Uitgave Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag. ISBN 90-5216-122-4, 600 blz., f 95,- (EU 43,11).

(Bron: Hollands Historisch Magazine – 6e jaargang – nummer 4)

STIELZ GRAVURES

Fabriek van J. Couvée senior & Zoon

Industriële archeologie kan meestal niet steunen op opgravingen, zeker niet in Leiden. Binnen de singels opgesloten, snakte de stad in de negentiende eeuw naar ruimte. Fabrieken die hun deuren sloten kregen niet de tijd om in verval te raken, want nieuwe gebruikers stonden al klaar.

De kleine textielfabriek van L. Couvée senior & zoon, die aan de Oude Singel stond, heeft dan ook geen sporen in het Leidse erfgoed nagelaten. Alleen de prentenverzameling van het Gemeentearchief Leiden bewaart een etiket dat eens diende om de greinen, het product van Couvée, van een nummer en naamkaartje te voorzien. De prent is niet gesigineerd, maar onmiskenbaar van de hand van de Leidse tekenmeester C.W. Uding (1797-1847), die 'Commercieel' drukwerk ontwierp, vaak voor kleine Leidse textielfabrikanten. Uding putte uit een overzichtelijk bestand aan klassieke symbolen, die ook in dit etiket terugkeren. Een robuuste cupido met weegschaal, die misschien verwijst naar fabricage als vrije kunst, troont op een barok fantasiebouwwerk. Links staat Minerva, de godin van wetenschap en wijsheid met aan haar voet, de uil, haar vaste attriboot. Mercurius, god van de handel, staat rechts. Aan zijn voet de haan, die alertheid symboliseert. Ook in de negentiende eeuw moest de banier 'Leyden in Holland' tot ver in de vreemde een waarborg voor kwaliteit verschaffen.

De fabrikant Couvée legde zich met twee werklieden geheel toe op het weven van grein, een mengproduct van wol en dierlijk haar. Helaas, de vraag naar grein kwijnde na 1852, de klanten uit het verre China lieten het afweten. Het bedrijf rekte zijn bestaan nog een poosje met de vervaardiging van andere wollen manufactures, zoals negentiende-eeuwse saaien, maar na een tijdelijke opleving van de vraag, omstreeks 1858, stopte het bedrijf in 1863. Het kon niet meer op tegen 'de hoogen stand der grondstoffen (inkoopprijs) en de onzekeren toestand in den handel met China en Japan', waarover de Kamer van Koophandel van Leiden in dat jaar rapporteert.

Henk Budel

(Prent: GAL PV 34778)

de Muze over Bedrijf & Techniek

VROEGE INDUSTRIE BIJ

ALEXANDER VERHUELL

Als uitsmijter van het jaar deze keer een korte versie van de rubriek 'de Muze'. Alexander Verhuell (1822-1897) is vooral bekend geworden als illustrator van het Leidse studentenleven in het midden van de negentiende eeuw. Na zijn studententijd werkte hij voor tijdschriften en maakte hij nog een aantal albums. Daarin staan vooral tekeningen met schetsen uit het dagelijks leven, hier en daar voorzien van summere teksten.

Een aantal van zijn afbeeldingen toont de ontwikkeling van de industrie in de negentiende eeuw. Op de volgende twee afbeeldingen verbazen mensen zich over de snelheid en de rookontwikkeling van stoomvoertuigen.

E. J. Weterings

De prent getiteld 'In den rook des tijds' toont een jonge en een oude man, rijdend op een soort stoom-motor-driewieler. Of de pre-industriële tijd hen angst inboezemt of dat zij die lachend achter zich laten, wordt uit hun gelaatsuitdrukking niet helemaal duidelijk...

De dame en heer op deze titelloze plaat geven hun opinie over - waarschijnlijk - de eerste stoomtrein die ze zien rijden: „Verdoemd! hij gaat nog gauwer dan wij!” –

„Ja, verd. . . 't is zonde, Theodoor, je zoudt me laten vloeken. – Ja, warimpel, hij gaat nog gauwer!” – „'t Is sterk! – heel sterk!!”

De illustraties zijn afkomstig uit het album 'Zie daar! Schets en ernst', dat in 1884 verscheen bij de Leidse uitgever A.W. Sijthoff als onderdeel van 'De werken van Alexander Verhuell'.

BOEKBESPREKING

DE SOCIALE GESCHIEDENIS VAN HET LEIDSE WEVERSHUISJE

Wevershuisjes in de Leidse binnenstad zijn lang kwetsbaar geweest. Het waren de onderkomens van de armen die (te) lang niet de moeite van het bewaren waard leken. Kees van der Wiel beschreef de geschiedenis van deze 'kleine' monumenten in een rijk geïllustreerd boekje. Heiko Tjalsma wierp er een kritische blik op.

Dit boek is het gevolg van een cultuuromslag die zich eind jaren zestig, begin jaren zeventig in Leiden en, vroeger of later, ook in vele andere Nederlandse en Europese steden, heeft voorgedaan. Deze cultuuromslag heeft er onder andere toe geleid dat de kleine, typisch Leidse, wevershuisjes, die we hier en daar in de Leidse binnenstad nog kunnen aantreffen, van zo snel mogelijk te slopen 'rotpandjes' veranderden in gewilde woonobjecten. Dat leidde in 1976 weer tot de oprichting van de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis, die het initiatief heeft genomen tot de uitgave van dit boek.

De schrijver, Kees van der Wiel, behandelt in acht hoofdstukken en enige bijlagen de geschiedenis van het Leidse wevershuisje vanaf 1574 tot heden. Die geschiedenis is onlosmakelijk verbonden met de opkomst en neergang van de Leidse textiel, die

Door Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis herstelde wevershuisjes aan de Gortestraat. Achter de kleine geveltjes woonden de vele wevers, spinners, ververs en vollers.

dan ook uitgebreid aan de orde komt. Dit boek is eerder een sociaal-historisch dan een bouwhistorisch werk geworden, waarbij sociale geschiedenis in de meest brede zin van het woord is opgevat. Professor De Boer maakt in zijn voorwoord een vergelijking met het bekende Rapenburg-project dat is te beschouwen als een geschiedschrijving van 'het grote Leidse woonhuis'. Dit boek daarentegen vestigt juist de aandacht op die huizen waar het modale deel van de Leidse bevolking eeuwenlang in heeft gewoond: de kleine, armoedige, vaak op achtererven, in poorten en zijstegen gebouwde wevershuisjes. De vergelijking is interessant omdat het contrast in meer dan één opzicht groot is. Bij het Rapenburg-project gaat het om de grootste en voornaamste huizen van de stad, waarvan de bewoners eeuwenlang tamelijk precies te traceren zijn met al hun bezittingen en hun plaats in het sociale, politieke, godsdienstige of wetenschappelijke leven. Van de bewoners van de kleine huisjes daarentegen weten we meestal niet veel meer dan naam, geboorte-, huwelijks- en sterfdatum, beroep en adres. Hoe deze mensen leefden, dachten en werkten, daarvan weten we veel minder en in ieder geval niet van elk individu, zoals van vele Rapenburg-bewoners.

De laatste veertig jaar echter is de geschiedschrijving zich wel veel meer op de 'gewone mensen' gaan richten, zodat we, mede dankzij moderne (computer-) onderzoekstechnieken langzamerhand over hen ook meer weten. Van der Wiel maakt van dit onderzoek dankbaar gebruik. Enerzijds kan hij putten uit eerder onderzoek van statistische aard, anderzijds is hij er ook in geslaagd gewone Leidenaars te laten herleven door ze bijna 'sprekend' op te voeren of althans dan toch met naam en toenaam. Niet alleen om die reden overigens kan dit boek zonder twijfel zeer gevuld genoemd worden. Het is buitengewoon rijk geïllustreerd: het gemiddelde is zelfs meer dan één per pagina, waardoor het overigens soms wel erg vol wordt. Mogelijk vindt niet iedereen dit een bezwaar, want het boek zit boordevol

informatie en interessante weetjes. Zo vind ik zelf figuur 4 op pagina 77 bijzonder aardig. Dit is een grafiek van de totale bevolking van Leiden binnen de singels tussen 1574 en nu. Daaruit blijkt dat er sinds ongeveer dertig jaar geleden nog niet eenderde van het zeventiende-eeuwse bevolkingsaantal binnen de singels woont.

Ook aardig aan het boek is dat Van der Wiel in de laatste twee hoofdstukken uitgebreid ingaat op hoe het deze kleine huisjes verging in de twintigste eeuw vóór en na de omslag in waardering. Zo lang geleden is dat niet: nog geen vijftig jaar. Het is verbijsterend en fascinerend om vanuit onze huidige monumenten-optiek de verhalen te lezen over sanering en sloop, beginnend in de vooroorlogse jaren en culminerend in de massale sloop in het kader van de stadsvernieuwing vanaf de jaren zestig. Vergelijking met andere oude steden leert echter dat het allemaal nog veel erger had gekund en het is heel wel mogelijk dat de weinige behouden huisjes in dit gebied als een rem hebben gewerkt op wat burgemeester Goekoop in 1983 verdere "grove aantasting van het stadsbeeld" noemde.

In een bijlage aan het eind wordt nog ingegaan op de geschiedenis van de Stichting Het Kleine Leidse Woonhuis. Daarbij valt de rol van de gemeente op. Hier toont zich heel duidelijk de cultuuromslag: eerst tegenwerken, daarna meewerken en op een gegeven moment zelfs overnemen van de ideeën en activiteiten van de stichting. Dat is vooral bij de renovatie van de Haveren Gortbuurt te zien. Wat dat laatste betreft zullen degenen die de activiteiten van Stiel door de jaren hebben gevolgd een duidelijke parallel zien met de cultuuromslag in de waardering door de gemeente van het industrieel erfgoed. Kortom: dit is een goed leesbaar boek met een grote rijkdom aan informatie. Naar mijn mening is het niet echt een systematisch, wetenschappelijk, onderzoek naar de woongeschiedenis van het Leidse wevershuis, maar zeker wel een boeiend boek over de sociale geschiedenis van Leiden.

Heiko Tjalsma

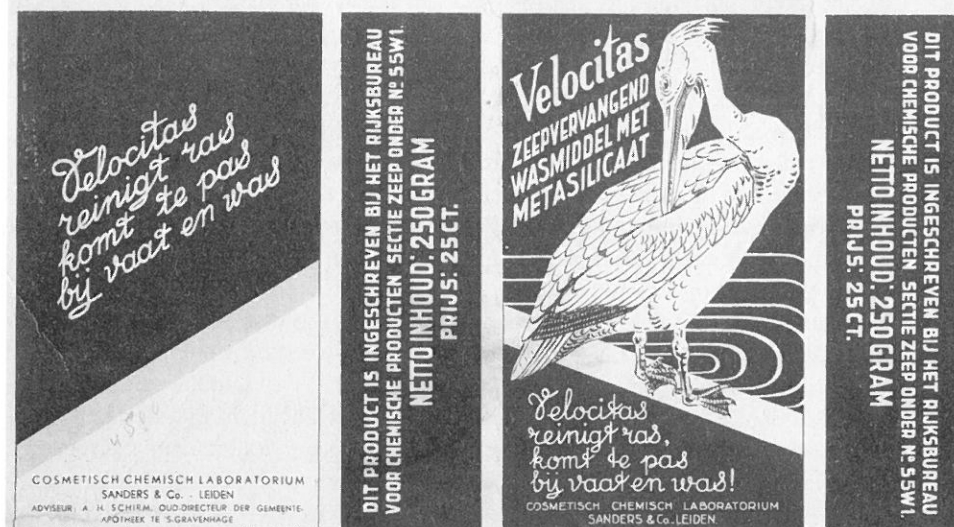
Kees van der Wiel, Leidse wevershuisjes: het wisselende lot van zeventiende-eeuwse Leidse arbeiderswoningen (Leiden 2001). Uitgave Primavera Pers, Leiden, ISBN : 90-74310-76-1. Prijs : fl. 34.50

IN GEUREN EN KLEUREN – DE GESCHIEDENIS

VAN SANDERS

Waar tegenwoordig aan het Levendaal in Leiden een lelijke supermarkt annex parkeergarage staat, was van 1851 tot 1973 Sanders gevestigd. Officieel heet het bedrijf 'Koninklijke Zeep-, Eau de cologne- en Parfumerieënfabriek v/h Sanders & Co N.V., maar voor de gewone Leidenaar is het altijd simpel 'Sanders' gebleven. Nadat het bedrijf zich in de jaren zeventig door het 'rode' stadsbestuur weggejaagd voelde, kwam het ruim tien jaar later weer terug. De productie bleef in het Brabantse Vlijmen, maar het hoofdkantoor werd gevestigd aan de Zoeterwoudseweg. Daar zit het anno 2001 nog steeds, waardoor het met zijn 150 jaar een van de oudste Leidse bedrijven is.

De geschiedenis van Sanders is al diverse malen (summer) beschreven, zodat een samenvatting in dit blad overbodig lijkt. Toch is er 'nieuws' over te melden. Hierna volgen uit een nog niet gepubliceerde studie van de Leidse historicus Peter Otgaar enige fragmenten uit de lange geschiedenis van Sanders. Daarbij komen vooral de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw aan de orde. Dat was een turbulente periode voor het bedrijf, die fraai geïllustreerd kan worden aan de hand van reclamemateriaal dat recent door bemiddeling van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden in bewaring werd gegeven bij het Leidse gemeentearchief.

Uitgevouwen verpakking van een doosje Sanders 'Zeepvervangend wasmiddel met metasilicaat'; wie weet een zeer werkzaam ingrediënt, maar voor hetzelfde geld het equivalent van de hedendaagse mega-parels en actieve zuurstof. Het geheel werd nog opgevrolijkt door een rijmpje: "Velocitas/ reinigt ras/ komt te pas/ bij vaat en was".

J. F. X. Sanders

In 1906 trad met Johannes Franciscus Xaverius Sanders een telg uit de derde generatie Sanders aan als directeur. Hij heette 'X' voor intimi, maar de meisjes van de pakkamer noemden hem enigszins oneerbiedig, maar vertederend 'Speknek'. Hoewel het bedrijf met hart en ziel

bij Sanders (1901-1953) opklom van hulpboekhouder tot adjunct-directeur, spreekt boekdelen.

Crisis

Van de drie Sandersen is Johannes de enige geweest die de bijbelse zeven vette en magere jaren aan den lijve heeft

ondervonden. Op de roes van de 'Roaring Twenties' volgde de ontnuchtering van de jaren dertig. De economische crisis die de kapitalistische wereld vanaf 1929 trof, kwam bij bedrijven als Sanders met zijn luxe-artikelen bijzonder hard aan. Vooral de vraag naar parfums en verfijnde toiletzepen daalde sterk. Om te redden wat er te redden viel begon X links en rechts geld te lenen. Veel hielp het niet. Langzaam maar zeker kwam het einde in zicht voor de gerenommeerde Koninklijke Stoomzeepfabriek. Een en ander moet zijn levenseinde hebben bespoedigd.

Uiterlijk bleef hij voor zijn werknemers de joviale baas, de man die bij de geboorte van prinses Beatrix in 1938 met de mededeling 'er is een prinsesje geboren' zijn arbeiders spontaan een doorbetaalde dag vrij gaf, maar die innerlijk steeds verbitterder raakte over het feit dat hij keer op keer mensen moest ontslaan en alsmaar dieper in de schulden kwam te zitten. Ook moet hij als door de wol geveerd politicus hebben voorvoeld wat zijn vrouw Elisabeth Platz, een joodse immigrante uit Duitsland, te wachten stond wanneer de nationaal-socialistische horden Nederland zouden overweldigen. Dat heeft hij niet meer hoeven meemaken. Vijftien dagen voor de inname van Polen kwam op 17 augustus 1939 een einde aan het leven van een 'Voorbeeldig Leidenaar', zoals hij in een korte necrologie werd genoemd.

Werken bij Sanders in de jaren dertig

Op 1 augustus 1934 liep de 14-jarige dochter van een typograaf van de Leidse Courant van haar woning aan de Anna Paulownastraat naar het Levendaal voor haar eerste werkdag bij Sanders. Op zoek naar passende arbeid hadden haar ouders van iemand in de straat die daar werkte, het afdelingshoofd C. Stol, gehoord dat het daar heel netjes was. Bovendien was het een katholiek bedrijf. Dat was voor vader en moeder weliswaar geen vereiste, maar wel mooi mee-

genomen. Na een voorspoedig verlopen sollicitatie waarbij niet op godsdienst werd gelet – Sanders was daar heel soepel in, er werkte bijvoorbeeld ook een mormoon – was het dan op die eerste augustus zover. Zij kwam terecht op de pakkamer, die bevolkt werd door inpaksters die

terecht een grote faam genoten om hun vingervlugheid.

Goede sfeer en muziek

Het was niet al te moeilijk en vrij prettig werk, herinnert de nu 81-jarige weduwe zich, zolang je tenminste niet de onwelriekende teerzeep hoefde in te pakken of in de kelder de flessen moest spoelen. Daar liepen immers de ratten van het zojuist gedempte Levendaal rond, die ieder meisje de stuipen op het lijf joegen.

Maar in de pakkamer was het licht, veilig en rustig. De lopende band ging niet al te snel, de sfeer was goed en de radio zorgde met zijn

In de hoogtijdagen van Sanders geen fixerende mousse of styling-gel, maar lekker vette brilliantine in het herenhaar. De 'Koninklijke' had zelfs meerdere varianten en merken van dit smeersel in productie.

operetmuziek en door sommige protestantse meisjes hard meegezongen psalmen voor de nodige afleiding. Weliswaar viel de werktijd 's ochtends niet mee, van half acht tot twaalf uur zonder pauze, maar de meisjes kregen altijd toestemming om naar het toilet te gaan. Meegebrachte boterhammen mochten officieel niet worden genuttigd, maar het werd oogluikend toegestaan. Zelfs de strengste afdelingschef begreep dat jonge meisjes in de loop van de ochtend honger begonnen te krijgen. Wanneer meneer Sanders langs kwam om te controleren – wat hij redelijk vaak deed – zat iedereen natuurlijk weer hard te werken. Tussen de middag werd thuis echt gegeten. Dat kon gemakkelijk in een lunchpauze van anderhalf uur. De meeste meisjes woonden in De Kooi of op de Zijlsingel, een afstand die zeker per fiets, maar ook lopend makkelijk viel te overbruggen.

De middagen (13.30-17.30 uur) waren

aangenamer dan de ochtenden. Er werd een half uur minder gewerkt en vooral op maandagmiddag snoepten de dames er stevig op los. De pindarotsjes van Jamin genoten daarbij de voorkeur. Hoewel iedereen het geld hard nodig had, kon een uitgave van vijf cent voor een ons rotsjes er nog wel af.

Matige beloning

Vergeleken met andere bedrijven betaalde Sanders niet veel. Een beginnende inpakster verdiende drie gulden per week en kreeg elk jaar een kwartje opslag. Weliswaar verstrekke de firma om de twee weken gratis een stuk zeep, maar dat mag nauwelijks een compensatie voor het lage loon worden genoemd. Op 15 augustus en 1 november – door de RK-kerk gevierde feestdagen – lag het werk stil, maar deze vrije dagen moesten wel worden ingehaald. Dat betekende tien dagen lang een half uur eerder beginnen, wat vooral in november niet meeviel.

'Echte' vrije dagen waren er ook. Dat waren de laatste drie dagen van juli, door veel Leidenaren nog steeds de kermisweek genoemd, hoewel daar toen al lang geen sprake meer van was. Deze vakantie werd wel doorbetaald, evenals de extra vrije dag bij het dertigjarig jubileum van X op 16 augustus 1936.

Aan de hoogste baas bewaart de voormalige werknemster weinige, maar goede herinneringen. Wanneer hij de meisjes op de pakkamer kwam controleren, was hij vrijwel altijd opgewekt en werd hij niet moe te verkondigen dat de producten van zijn fabriek geen reclame nodig hadden, omdat goede wijn nu eenmaal geen krans behoefde.

Reclame

Natuurlijk werden de waren van Sanders wel degelijk aangeprezen. Dit gebeurde onder meer door een afbeelding van een zekere Piet de Smeerpots, voorzien van het volgende, tot hygiëne opwekkende rijmpje:

Piet was een smeerpots op en top
Die schrikte voor een waterdrop
En als een dwaze om zich greep
Bij 't zien van waskom, spons en zeep.
Zijn hoofd was een ragebol,
met vuil en spinnewebben vol
Zijn nagels, foei, om van te gruwen
Wie zou zo'n vieze knaap niet schuwen?

Op 26 april 1938 hield de 17-jarige het voor gezien. Niet omdat het werk zwaarder of vervelender was geworden, maar omdat zij bij textielabriek Cranenburgh twee gulden per week meer kon verdienen. Dat bedrag kon het grote, door de crisis getroffen gezin, best gebruiken.

Terugblik

Sanders verdween in 1973 door een ogenschijnlijk komische, maar in wezen dieprieeste affaire uit Leiden. Die affaire is al vaak beschreven, zodat hier een paar zinnen volstaan: de gemeenteraad besloot de vette walmen van een aanvankelijk illegaal op het Levendaal geplaatste frituurtent te prefereren boven zeep- lucht, waardoor Sanders gedwongen werd te vertrekken.

Wie vandaag de dag over het Levendaal loopt en daar een groot winkelbedrijf met een monstrueuze parkeergarage er bovenop ziet, begrijpt dat er in Leiden iets essentieels verloren is gegaan. Hoewel het hoofdkantoor van de onderneming sinds 1984 terug is in de Sleutelstad, neemt deze vestiging niet dezelfde plaats in het hart van velen in als het langgerekte witte gebouw met het koninklijke wapenschild op de voorgevel op het Levendaal. Want Sanders was Leids. Even Leids als Pel, Nieuwenhuizen, Tieleman en Dros, De Grofsmederij en noem maar op. Alle evenzeer verdwenen als de Koninklijke Stoomzeepfabriek. En die laatste alleen maar door een klein, illegaal fritestentje.

Peter Otgaar

Literatuur en bronnen:

J.P.A. van Ballengooyen de Jong, *De historie van Koninklijke Sanders B.V. 1851-1986*, Leiden/Vlijmen 1986
I.W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden in gaslicht. Een stad in verandering*, Utrecht 1989
E.J. Weterings (red.), *De kunst van het bewaren. Industrieel Erfgoed in Leiden*, Leiden 1992
50 *Leidsche Meesters. Leidse ondernemingen in historisch perspectief*, Leiden 1994
Leidsch dagblad
Leids Jaarboekje 1940

Archief Leids Volkshuis
Archief Endegeest
Vraaggesprek met Mevrouw J.E. Otgaar-Kasteelen (1998).

STIELZ MONUMENT

De tijd dat rokende schoorstenen en stampende machines het beeld van Leiden als industriestad bepaalden, ligt nog niet zover achter ons. Veel oude fabrieken en bedrijfspanden zijn in hoog tempo gesloopt. Onlangs was dat eveneens het geval met een deel van het Leidse slachthuiscomplex. Daarmee is ook het behoud van de nog resterende, waardevolle gebouwen, weer actueel, constateert Wibo Burgers in zijn rubriek Monument.

BEHOUD GEDEELTE VAN LEIDS

SLACHTHUISCOMPLEX ACTUEEL

Abattoirs zijn al bekend uit de oudheid. Het slagersambacht beleefde, net als de stad, in ons land zijn periode van bloei in de vroege middeleeuwen. De 'huisslacht' bleef op het platteland eeuwenlang zijn oude plaats handhaven. De stedelijke autoriteiten concentreerden echter, vanwege de hygiëne en het toezicht op de vleesaccijnzen, de verkoop van vlees op aangewezen plaatsen.

De been- of vleeshouwers (runder-slayers), de varkensslagers en de spekverkopers waren in afzonderlijke ambachtsbroedersschappen, later gilden, georganiseerd. De paardenslager nam lange tijd een aparte positie in. Het onderscheid tussen vleeshouwers en spekslagers verdween met de komst van de vleesdistributie tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Vleeshal

In Leiden stond de eerste vleeshal aan de noordoostelijke kant van de Breestraat, tussen Diefsteeg en Pieterkerkchoorsteeg. In 1415 werd de vleeshal, een gemeentelijke dienst, verplaatst naar het 'Grote stede huys', het stadhuis. In 1597 werd door Lieven de Key de gehele gevel aan de Breestraat vernieuwd. De grote vleeshal in het stadhuis aan de Breestraat (het rechterdeel van het huidige stadhuis) werd aangewezen als verkoopplaats voor vlees. Na de grote noordelijke en oostelijke stadsuitbreidingen kon vanaf

1670 ook geslacht worden in de kleine vleeshal die aan het Havenplein stond. Deze hal is in 1857 afgebroken. De afvaldelen van de geslachte dieren, waaronder de ingewanden, werden verkocht in de penshal, gelegen aan de overkant van de Breestraat. Dat bleef zo tot 1853, toen de gemeente verkoop van vlees in particuliere slagerswinkels toestond. Wel moesten er bepaalde regels betreffende afmetingen, lichtvoorziening en luchtverversing in acht worden genomen.

De vleeskeuring, opnieuw geregeld in 1812, bleef gehandhaafd. De afschaffing in 1865 van de gemeentelijke opcenten op de accijnzen en het liberale tij leidden in 1867 tot opheffing van de gemeentelijke vleeskeuring. De 'dienst der vee- en vleeschkeuring' was van 1893 tot 1903 gevestigd in de vroegere accijnshuisjes (waar ook de inning van de vleesaccijnzen gebeurde) naast de Hooglandse kerk.

De ontwikkelingen in de bacteriologische wetenschap en diergeneeskunde maakten eind 19de eeuw een betere controle van vlees mogelijk: de opkomst van de wetenschappelijk gefundeerde vleeskeuring. In Leiden ging die gepaard met steeds meer klachten over de hygienische omstandigheden. Een rapportage uit 1894 signaleerde in Leiden veel misstanden en uitwas-

De directeurswoning aan de Maresingel.

sen op dit gebied. De gemeente nam maatregelen, die in 1922 landelijk uitmondden in de Vleeskeuringswet. Leiden, Wassenaar, Voorschoten, Zoeterwoude, Leiderdorp, Oegstgeest, Warmond en Alkemade vormden toen samen de vleeskeuringskring Leiden. Na transport binnen deze gemeenten hoefde vlees niet opnieuw gekeurd te worden.

Onderzoek

Dirk Aart de Jong, sinds 1 oktober 1893 inspecteur van de vee- en vleeskeuring, die B&W van Leiden adviseerde, ijverde voor de oprichting van een gemeentelijk abattoir. In 1895 kreeg hij van de gemeenteraad opdracht de mogelijkheden van de bouw van een openbaar slachthuis in Leiden te onderzoeken. Twee jaar later bezocht hij met gemeenterearchitect H. Paul elf steden in Duitsland. Daar bestonden al slachthuizen sinds de middeleeuwen. Vanaf de periode van de verlichting was er veel aandacht voor de hygiëne in de menselijke samenleving. Na de Franse revolutie werden slachthuizen in grote gemeenten in het keizerrijk dwingend voorgeschreven. Datzelfde gebeurde na 1868 ook in Pruisen.

In zijn reisverslag toonde De Jong zich bijzonder onder de indruk van de moderne Duitse slachthuizen. Hij beschouwde ze als voorbeelden voor het toekomstige Leidse abattoir. Als plaats voor het slachthuis dacht hij aan een deel van het toenmalige exercitieterrein aan de Rijnsburgersingel, tegenover molen De Valk. Maar de gemeenteraad vond dit

schuttersveld meer geschikt voor woningbouw. Het slachthuis zou worden gebouwd aan de Maresingel, tegenover de gasfabriek. De nabijheid van de gasfabriek werd niet schadelijk geacht voor de kwaliteit van het vlees.

Opening

De officiële opening van het slachthuis was op 27 april 1903 en op 1 mei volgde de feitelijke ingebruikneming. De stoom-koelinrichting had een overcapaciteit die werd benut voor een ijsfabriek; deze leverde neveninkomsten op door verkoop van ijs aan slagers voor hun koelcellen. De kantine werd voor 200 gulden per jaar verpacht aan de afdeling Leiden van de Volksbond, vereniging tegen drankmisbruik.

De Jong werd de eerste directeur van het slachthuis. Zijn wetenschappelijke kwaliteiten waren onbetwist, maar er was zware kritiek op zijn bedrijfsvoering. Vanwege de toenemende verliezen werd een onderzoek ingesteld door een raadscommissie. Het rapport van deze commissie was in 1910 voor De Jong aanleiding zijn ontslag in te dienen. Adjunct-directeur Willem Stuurman, werd zijn opvolger. Diens zuinigheid haalde het slachthuis in 1921 uit de verliezen.

In de jaren dertig werd het hoofdgebouw verbouwd, er kwam een nieuwe varkensslachthal. De stoom-koelinrichting werd in 1937 vervangen door een Raschig luchtkoeler, maar de oude stoomketels bleven nog tot 1953 in gebruik. Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef het slachthuis

Het kantinegebouw op het slachthuissterrein, opgetrokken in een soort chalet-stijl.

uit de verliezen. In 1942 werd Stuurman opgevolgd door Keimpe Reitsma. Na de oorlog werd de ijsfabriek van het slachthuis gesloten. Doordat de slagers zelf koelinstallaties aanschaften werd de fabriek van het slachthuis overbodig. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen de verliezen terug. In 1978 moest het bedrijf bovendien een zware tegenslag verwerken: eenmaal gekeurd vlees dat tussen vleeskeuringskringen getransporteerd werd, behoefde niet meer herkeurd te worden. Daarmee verviel een belangrijke bron van inkomsten. Op 1 juli 1980 viel het doek voor het openbaar slachthuis in Leiden. Nog enige tijd werd het gebruikt door particuliere slachters, die op den duur ook verdwenen omdat het complex te groot bleek.

Bouw

Het complex van het openbaar slachthuis is ontworpen onder verantwoordelijk-

heid van gemeente-architect H. Paul. Later is zijn ontwerp enigszins aangepast door de directeur Gemeentewerken, G.H. de Vries Broekman. De bouw van het complex werd in 1901 aanbesteed. De bouw vond plaats in 1902. Vanaf 1920 tot in de jaren vijftig zijn er diverse verbouwingen geweest.

Voor deze locatie is het wijk-ontwikke-

lingsplan Leiden Noord tot stand gekomen. In dit plan staat ook dat voor een aantal waardevolle gebouwen – de directeurswoning aan de Maresingel, het in dezelfde stijl opgetrokken administratiegebouw aan de Pasteurstraat, het kantinegebouw, de noodslachthal en het vroegere stalgebouw restauratieplannen worden uitgewerkt en nieuwe bestemmingen gezocht.

Al in 1992 heeft de taakgroep selectie van Stiel een aanvraag ingediend voor bescherming van de meest waardevolle delen van het slachthuiscomplex: de hierboven aangegeven gebouwen, die ook een nadrukkelijke samenhang

in bouwstijl vertonen, met hoofdtoegang en terrein-afscheidingshek. Deze panden zouden geïntegreerd moeten worden in de nieuwe bebouwing om zo de herinnering aan het gemeentelijke abattoir levend te houden. Twee jaar later oordeelde de Leidse monumentencommissie positief over dit voorstel van Stiel. De eindbeslissing van B&W – al dan niet plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst – is tot op heden uitgebleven, ook al omdat lange tijd niet bekend was wat op deze plek zou moeten komen.

Vandaar dat Stiel zich onlangs tot B. en W. heeft gericht met het verzoek om de resterende panden van het complex op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Daarmee wordt een blijvende herinnering aan een belangrijke gemeenschapsvoorziening uit het verleden gewaarborgd.

Tekst & foto's: Wibo Burgers

Correctie

In het vorige artikel in deze rubriek is helaas een fout geslopen in de technische informatie over het vuurtorenlicht van Noordwijk. Daarin stond ten onrechte dat het licht van 1000 W. wordt versterkt tot 300.000 W. door het lenzenstelsel. Nog steeds werkt de vuurtorenverlichting met het lenzenstelsel van Fresnel. Daarbij wordt een lenzenstelsel om één lichtbron geplaatst. De lenzen breken het licht en zorgen ervoor dat bijna al het licht in een krachtige lichtbundel samenkomt. Dit leidt er in het geval van de Noordwijkse vuurtoren toe dat het licht met als bron een halogeen lamp van 1000 W. tot op dertig kilometer afstand zichtbaar is.

Het administratiegebouw van het vroegere slachthuiscomplex, gebouwd in dezelfde stijl als de directeurswoning.

De portiersloge die later is aangebouwd.

MONUMENTENBEHEERCOMMISSIE

HEET NU ARK.

Monumenten- en welstandsland verandert voortdurend. Wie adviseert waarover, hoe zwaar wegen die adviezen en wie beslist uiteindelijk over restauratie en sloop? Stiel-secretaris Joop Gijsman dook in het web van ambtelijke afkortingen en doet daarvan verslag. Zoveel is duidelijk: monumentenbeschermers dienen zich te wenden tot de ARK.

In de ARK (Adviescommissie Ruimtelijke Kwaliteit) zijn de Monumenten-beheercommissie en de Welstandscommissie samengevoegd. Daarnaast (maar nog niet precies duidelijk) adviseert de commissie over kunst in de openbare ruimte en over bomenbeheer (met uitzondering van kapvergunningen). De Gemeentelijke Monumentencommissie is blijven bestaan maar zij adviseert het college slechts over de monumentenwaarde van panden.

De reden van de fusie was aanvankelijk niet geheel duidelijk. Leiden leek zich te conformeren aan een landelijke trend. Hoewel scepsis aanvankelijk overheerste lijkt het nu, na driekwart jaar ARK, de goede kant op te gaan. Er is sprake van een grotere efficiëntie en de commissie kan breder adviseren. Inmiddels heeft zich naar ieders tevredenheid een werkmethode ontwikkeld.

Werkwijze ARK

Hoe ziet die werkwijze eruit? Op een bijeenkomst van het CPL (Cultureel Platform Leiden) werd een inleiding gehouden door een lid van de commissie. Elke vrijdagmiddag vergadert de kleine commissie. Deze bestaat uit een vast (Harm de Jong) en een wisselend lid. Zij bereiden de vergadering voor van de complete commissie die eenmaal in de twee weken op maandag vergadert.

De kleine commissie besluit over 'kleine' kwesties die verder als hamerstuk kunnen worden afgedaan. Belangrijke kwesties worden verwerkt in een pre-advies. De stukken komen bij de kleine commissie na accordatie van de gemeentelijke dienst ruimtelijke ordening. De maandag-avondvergaderingen zijn openbaar en de notulen zijn voor iedereen beschikbaar. Vanaf september worden hele kleine zaken, zoals reclameborden en aanbouw van schuurtjes, behandeld door het secretariaat. Een gedeelte daarvan krijgt de kleine commissie niet meer te zien. Bij twijfel worden ze wel voorgelegd aan de kleine en/of de grote commissie. Door deze verschuiving kan de grote commissie

meer tijd besteden aan belangrijker zaken zoals de Lakenhal, het Rijn-Gouwe traject en het Aalmarktgebied.

Behandeling monumenten

Hoe gaat het nu met de behandeling van monumenten (in spe)? Daarvan brengt het Bureau Monumentenzorg (Leiden) rapport uit. Dit bureau functioneert sinds kort als onderdeel van de gemeentelijke afdeling Bouwen en Wonen weer op volle sterkte en naar ieders tevredenheid. Zo goed zelfs dat circa 90 % van zijn adviezen rechtstreeks door de ARK worden overgenomen. Er is ook regelmatig overleg tussen de ARK en het Bureau Monumentenzorg. Indien de indiener van een plan van tevoren de kansen en mogelijkheden wil inschatten van een renovatie of afbraak kan hij het beste tevoren met een medewerker van de dienst monumentenzorg overleggen.

Wettelijk is vastgesteld dat binnen dertien weken advies wordt uitgebracht. Die dertien weken gelden voor het gehele traject. In dat traject komt gemiddeld in de vierde week het advies op het bord van de ARK. Gemiddeld besteedt de commissie twee á drie weken aan een advies. Bij monumenten is een langere termijn mogelijk.

De adviezen zijn ondergeschikt aan de gemeentelijke bestemmingsplannen. Binnenkort veranderen echter veel bestemmingsplannen in Leiden. De ARK heeft afgedwongen ook

daarover advies te verstrekken. De commissie kan dus gevraagd én ongevraagd advies verstrekken.

Ook over de sloop van panden verstrekt de ARK advies. De commissietaken zijn dus zeer breed.

Nieuwe Woningwet

De indiener kan bezwaar aantekenen bij het college en daarna bij de commissie voor beroep- en bezwaarschriften. Binnenkort vervangt een nieuwe Woningwet de oude uit 1901. Naar verwachting gebeurt dat op 1 april 2002. Deze nieuwe wet heeft grote gevolgen voor de stedenbouw. Alle gemeenten moeten namelijk kaders, uitgangspunten en randvoorwaarden formuleren, waar aan nieuwbouw moet voldoen. Alle steden lopen vooralsnog achter met het opstellen van een dergelijk 'kaderplan'. Ook de taken van de ARK zullen onder invloed van deze wet veranderen.

Joop Gijsman

ADVERTENTIE

STEEDS MOOIER

Organisatiebureau voor kunst en cultuur

- **Culturele programma's op maat**
Organisatie en coördinatie van culturele programma's op maat: van stadswandeling tot compleet (meerdere dagen) arrangement; van museumbezoek tot actieve excursies
- **Culturele projecten**
Organisatie van diverse projecten: van tentoonstelling tot scholenproject
- **Teksten**
Schrijven en begeleiden van publicaties en teksten: van persbericht tot jubileumboek

SteedsMooier geeft context aan kunst en cultuur. Want hoe meer je daarover hoort, des te mooier het wordt: SteedsMooier dus!

SteedsMooier
Organisatiebureau voor kunst en cultuur
Postbus 840
2300 AV Leiden

T: 071 515 63 58 / 566 14 75
F: 071 512 82 26 / 566 14 75
E: steedsmooier@steedsmooier.nl
Internet: www.steedsmooier.nl

IJSFABRIEK VOORTMAN:

MET HET VOLK VERGROEID

'Voortman's ijs is nu definitief niet meer'. Deze tekst stond boven de rouwadvertentie van Herman Voortman, die eind december 2001 op 83-jarige leeftijd overleed. Hoewel hij al in 1984 stopte met de bereiding en verkoop van ijs in zijn zaak aan de Van der Werfstraat 22, is de naam Voortman voor velen nog steeds een begrip. Twaalf jaar geleden zocht Marja Kroef de ambachtelijke ijsmaker en zijn (inmiddels ook reeds overleden) echtgenote op om terug te kijken naar bijna driekwart eeuw 'Leidse ijsgeschiedenis'. Het verhaal verscheen in Stielz van juni 1990. Omdat dit blad toen nog maar een zeer bescheiden oplage had, leek het de redactie een goed idee het artikel nogmaals te publiceren.

"Je hebt ons wat aangedaan", kreeg Herman Voortman in 1990 nog regelmatig te horen. Hoewel zijn zaak toen al zes jaar dicht was, konden veel Leidenaars dat toen maar moeilijk verkroppen. Voortman stond bekend om zijn lekkere ijs. De firma deed dan ook geen enkele concessie wat betreft kwaliteit. Maar waar 'm nu precies het geheim in zit? Hoe het ijs bereid werd, wilden mevrouw en meneer Voortman best vertellen. Maar wat nu precies in die mengbeker ging, behalve melk? "Ja daaag, dat is het geheim van de familie, en dat blijft in de familie. Dat verkopen we niet, dat gaat mee het graf in".

De vader van Herman begon in 1910 zijn bedrijf. Twee jaar later zou een oom van Herman ook een ijszaak beginnen. Er zijn dus twee firma's Voortman, allebei in

groene letters ('Voortman, de oudste, de enigste'), de broer had rechthoekige wagens met blauwe letters.

"M'n vader was eerst wagenmaker", vertelt meneer Voortman. "Hij heeft al onze ijskarren zelf gemaakt. De eerste maakte hij thuis in de achterkamer; toen die klaar was moest het raam eruit om die kar naar buiten te krijgen." Van 1910 tot 1918 werd het ijs gemaakt in een pakhuis in de Paradijssteeg. In 1918 kwam er een wagen in de Van der Werfstraat te staan, en de bereidplaats was op de Noorderweg, tegenwoordig de Schagensteeg. "Een Keuringsdienst van Waren was er toen nog niet. Pas rond 1930 kwam ijs onder controle te staan. Toen moest onze bereidplaats worden aangepast. Later, in

IJscarrenparade voor de 'Eerste en oudste Electr. Ijsfabriek'. In 1960 bestond de Voortman-fabriek 50 jaar. "Op den duur reden er elf wagens van ons rond. Daar zaten wederverkopers op, die hadden een eigen vergunning. Sommigen hadden eerst zelf ijs gemaakt, maar toen er voorschriften over de bereiding kwamen gingen ze ons ijs verkopen."

ijs, in Leiden geweest. En ze hebben ook een tijd allebei in de Van der Werfstraat gezeten. Het onderscheid was alleen zichtbaar in de vorm van de ijskarren: die van de oudste zaak waren rond, met

1938, ging die naar achter de zaak, in de Jan Vossensteeg."

"Eerst hadden we voor de verkoop alleen staanplaatsen, met een kapwagen en later een dichte wagen. Wij stonden 's

Vader Voortman en zoon Herman aan de slagroom-machine achter de toonbank in de zaak aan de Van der Werffstraat.

zaterdags om de hoek van de Van der Werfstraat, maar op zondag hadden we een andere plaats. Die plaatsen kostten in het begin 6 cent per meter per dag. Wij hadden een kar van twee meter en moesten dus 12 cent per dag aan de gemeente betalen. In zo'n dichte wagen werd ook limonade en cider verkocht. Mijn oom stond op de Hoogstraat. In 1930 begonnen we langs de straten te rijden. Tussen 1932 en 1940 verkochten we ook door de week."

"Als er Oranjefeesten waren, gingen mijn vader en moeder lopen naar dorpen in de omgeving, tot aan Stompwijk toe. De mensen daar kenden geen ijs. Ik ben zelf een keer op de bakfiets naar Stompwijk geweest. De zaak aan de Van der Werfstraat ging in 1930 open. Er werd niet alleen ijs verkocht, maar ook koffie. We hadden ook een verkoopafdeling in Voorschoten, en mijn oom in Katwijk. Mijn oom had in Leiden twee zaken: op de Lage Rijndijk en op de Morsweg, en een cafetaria in de Haarlemmerstraat."

"Op den duur reden er elf wagens van ons rond. Daar zaten wederverkopers op, die hadden een eigen vergunning. Sommigen hadden eerst zelf ijs gemaakt, maar toen er voorschriften over de bereiding kwamen gingen ze ons ijs verkopen."

Vijf pannen van 18 liter

Die voorschriften hielden onder meer in, dat de melk eerst gekookt moest worden. "Op vrijdag- en zaterdagochtend werd er

zo'n 500 liter melk gekookt. Mijn moeder deed dat van zes uur tot half negen. Ze had vijf pannen van 18 liter op het gas staan. We kregen de melk onbewerkt van de fabriek bezorgd. M'n moeder heeft tot aan de oorlog melk gekookt, daarna deed mijn vader dat."

Er werden 'palen' waterijs bezorgd. Vijfzeventig per dag. Die sloeg vader (en later zoon) Voortman in stukjes, en daar ging pekelsout doorheen. De speciale ijstonnen hadden een dubbele wand. In het buitenste deel gingen de brokken ijs met pekels. Na tien minuten vroom het dan in de ton tien graden. De kokende melk (met geheime toevoegingen) ging in de ton.

"En dan moest je ongeveer een uur met je vinger, of met een stokje, draaien aan het oog van de bus. En steeds het ijs van de kant af steken. Na een half uur was de bus klaar, dan had je 15 liter ijs. Het ijs stond in die tonnen met het pekelsoutbad er omheen op de wagens; dan bleef het ongeveer tien uur koud. Tegenwoordig hebben ijskarren koelelementen die langer werken. Dat hand-systeem hebben we tot 1932 gebruikt. Toen kwam er een Zweedse elektrische machine, een Husqvarna. We bleven het ijs koelen, maar we hoefden niet meer met de hand te draaien. Die nieuwe machine was heel klein en maakte veel herrie."

"In 1945 hebben we nog een keer met de hand gedraaid. De Canadezen vroegen om 100 liter ijs, maar er was geen elektriciteit." De ijsjes werden verkocht voor 2, 3 of 5 cent. Een hele liter kostte 40 cent. "Altijd in wafels, en voor kinderen hadden we bakjes. Nu zie ik mensen met zo'n hoorn in de hand, het lijken wel kinderen... Vroeger gebruikten we die

alleen voor kinderijssjes."

Meneer en mevrouw Voortman hebben de wafelijzers nog: handige apparaten waar eerst een wafel in ging, dan ijs, dan nog een wafel, en met een knipje kon de hele zaak eruit gewipt worden. Maar ja, de biscuitfabrikant heeft de wafels uit het assortiment gehaald.... "In die puntjes gaat minder ijs", zegt Herman Voortman nuchter, "en het is makkelijker werken. Wafels zijn duurder, want die breken sneller."

Over straat lopen met een ijsje was er in vroeger jaren niet bij: dat was niet netjes. Mensen aten hun consumptie in de zaak of aan de kar op, of namen ijsjes mee naar huis. 's Avonds was het schoonmaken geblazen in de zaak. Alle ijsbussen, machines en wagens moesten elke dag met hete soda worden uitgeboend.

"IJs met slagroom, dat hebben wij ingevoerd", zegt meneer Voortman niet zonder trots. "Dat was een hele investering hoor: een Duits slagroom-apparaat van 385 gulden. Pas na de oorlog kwamen die dingen ook op de wagens." De room stond onder druk door gas. In de Nederlandse film De IJssalon wordt de gasfles opengedraaid tegen invallende SS-ers. Een idee dat de importeur van de slagroommachines tegen meneer Voortman had geopperd.

In de oorlog mocht de ijszaak door-draaien. Suiker en melkpoeder werden toegewezen. Herman Voortman werd zelfs uit krijgsgevangenschap ontslagen omdat hij een zaak had. Om door te kunnen gaan moesten wel concessies worden gedaan: een jaar lang weigerden de Voortmans een bordje 'verboden voor joden' op te

hangen, maar toen stelde de politie hen voor de keus: dat bordje, of de zaak dicht. Tot dollen dinsdag werd er alleen in de winkel aan de Van der Werfstraat verkocht; het laatste oorlogsjaar was de zaak dicht. De eerste toewijzing kwam pas weer in 1946. "We kregen 26 baaltjes van 50 kilo suiker. In linnen zakjes; daarvan werd gelijk ondergoed gemaakt."

Voor de oorlog liep het seizoen voor

Een ijskar van Voortman ergens buiten de stad. Te zien aan de blanke meisjesgezichten werd hier inderdaad een bijzonder lekker ijsje geschept.

ijsverkopers gewoonlijk van begin april tot (in Leiden) 3 oktober. Buiten die tijd werd een enkele keer ijs verkocht als het warm was. Pas na de oorlog werd ook 's winters ijs verkocht. In 1950 had Voortman twaalf wagens rondrijden.

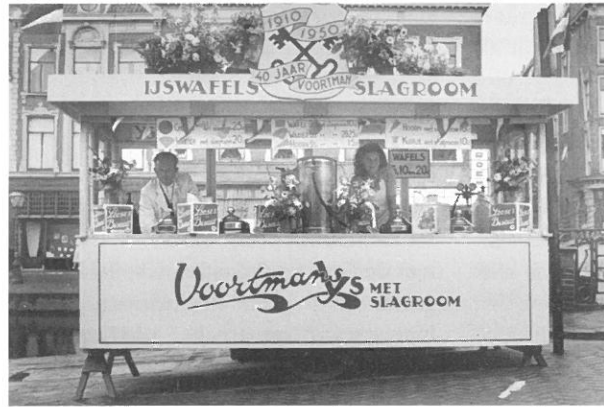
Hermans vader werkte tot de sluiting in 1984 in de zaak; hij was toen 89. Herman maakte vanaf zijn dertiende tot zijn vijftenzestigste ijs. Zijn vrouw was ook steeds in de winkel, behalve toen de kinderen klein waren. Was dat niet lastig, vader en zoon samen in een zaak? Kregen ze nooit ruzie? Mevrouw en meneer Voortman lachen hartelijk om die vraag. Dat er wel eens verschil van inzicht was, wordt me daarbij wel duidelijk. Maar "het is wel meegevallen", vinden beiden. "We hebben altijd heel gezellig met het personeel gewerkt."

Na de oorlog kwamen er twee personeelsleden in de fabriek; de wagens bleven door wederverkopers bemand. "In de winkel stonden twee meisjes", vertelt Voortman, "m'n vrouw en m'n zuster. En als het druk was stonden we wel met z'n vieren achter de toonbank." Druk was het bij mooi weer. Voor 1940 was de zaterdagavond het drukst: toen waren de winkels en de markt tot 10 uur 's avonds open. Na de oorlog verschoof de 'spits' naar de zaterdagmiddag.

Succes

Mevrouw en meneer Voortman hebben hun werk met liefde gedaan. En met succes. Verschillende concurrenten hielden het na een paar jaar in Leiden weer voor gezien. Voortman, daar was niet tegenop te concurreren. Maar Voortman knoeide dan ook niet met z'n spullen. Slagroom bijvoorbeeld: "enkel room en suikerstroop". En toen de fabriek gesteriliseerde melk ging leveren, bleven ze bij Voortman de melk nog koken. "Want we hadden er een ontzaglijke hekel aan om met de Keuringsdienst van Waren in conflict te komen."

Het gezin Voortman smulde zelf overigens lustig mee van de eigen productie. Als ik vraag of ze nooit last had met de kinderen die om een ijsje zeurden, lacht mevrouw Voortman hartelijk: "Daar hoefden ze

Ijskraam van Voortman, getooid met een schild en bloemen ter ere van het 40-jarig bestaan van de zaak in 1950.

niet om te zeuren, ik nam toch wel ijs mee naar huis. Ik heb zelf heel veel ijs gegeten, ik kon er niet afblijven." Meneer Voortman: "Ik heb minder ijs gegeten, maar toch ook wel. Ik ben altijd erg gek geweest op slagroom."

In 1950 werd het veertigjarig bestaan van de zaak gevierd. Alle medewerkers gingen een dagje uit. Er kwam een foto in de krant van vader en oom Voortman, allebei in een kist tussen de staven ijs. Die foto is meneer Voortman jammer genoeg kwijtgeraakt. De afbouw van het bedrijf begon eigenlijk al in 1966. Twee knechts overleden en alle wagens werden afgedankt. (Ze werden overgedaan aan Menken in Oegstgeest, die intussen ook niet meer bestaat). Alleen de zaak aan de Van der Werfstraat bleef, maar daaraan had de familie Voortman de handen vol. Herman, zijn vrouw en zijn vader werkten door. "Mijn vader werkte nog 6 tot 7 uur per dag, met hart en ziel, op zijn 89e. Maar toen moest m'n vrouw een nieuwe heup. Dan zou ik mensen in dienst moeten nemen om de zaak draaiende te

houden en daar was ik nou net van af. Mijn zoon had er geen zin in, die zag ons altijd werken. Dat ging met m'n neef net zo; mijn oom stopte een jaar eerder met de wagens dan zij."

"Sociaal gezien zagen wij wel dat het moeilijk werd. De wederverkopers hadden ook nog andere handel langs de straat, afhankelijk van het weer. Want je kon uit de ijsverkoop geen minimumloon halen. We hebben een strop gehad aan de patat frites. Die heb ik, nog voor de Tweede Wereldoorlog, in Leiden zien komen. Als het kouder werd gingen de mensen patat frites eten, in plaats van ijs. Wij zijn na 1966 meer gaan bijverkoopen. Gebak, en door mijn vrouw gemaakte soep."

"Ja, oma's soep heette die", zegt mevrouw Voortman lachend. "Dat werd een succes. Kijk, wat ik zelf niet lust geef ik een

ander ook niet. Ik heb die soep tot 1984 gemaakt, en ik maak ze nog thuis. We wilden ook met kroketten beginnen, maar die vond ik niet lekker, toen heb ik gezegd: dat gaan we niet verkopen." Tabaks-waren kwamen in de zaak toen sigarenwinkel Wolters in de Jan Vossensteeg stopte. Herman Voortman had voor die tijd al een vergunning voor de verkoop van tabak, "maar dat doe je niet, iets wat iemand anders al verkoopt".

Vergroeid

"We zijn met het volk vergroeid", vindt Herman Voortman. "Ik ken haast alle mensen in Leiden. Nog steeds spreken heel veel mensen ons op straat aan, en we zijn al zes jaar gestopt. Sommige mensen kwamen iedere week, bijvoorbeeld vanuit de dansschool of na de voetbaltraining. 's Morgens kwamen de mensen van het energie-bedrijf en de waterleiding, en de bouwvakkers. 's Middags kwamen de vrouwen."

Behalve veel vaste klanten in de zaak en aan de wagens, bediende de firma Voortman twintig jaar de Stadsgehoorzaal als daar op zaterdagavond feest was, de theetuin Oud-Hortus aan de Witte-rozenstraat en verschillende studentenverenigingen. Heel wat Leidenaars hebben aan het buffet van de firma Voortman van een ijsje staan smullen. Dat buffet en de stoelen had vader Voortman voor f 1600,- gekocht na het

bombardement op Rotterdam: de spullen hadden waterschade. Maar ze hebben tot het eind toe dienst gedaan.

Uit de verhalen van mevrouw en meneer Voortman blijkt dat het altijd maar werken was geblazen. Was er ook vrije tijd? "Voor de oorlog had je geen vrij, nooit", vertelt Herman Voortman. "In de oorlog hebben we wel verscheidene vrije dagen gehad. En ik heb 13 maanden ondergedoken gezeten, toen alle voormalige krijgsgevangenen zich weer moesten melden. Dat was in april '42. Na de oorlog gingen we op zondag dicht. Maar de wagens bleven lopen, dus ik werkte op zondagmorgen van 6 tot 1 uur. Dan had ik zondagmiddag vrij. We maakten een reserve klaar; alle wederverkopers hadden sleutels en konden daar dus bij. Toen we met de wagens stopten, waren we 's zondags helemaal vrij. Daarna zijn we begonnen vakantie te nemen. Toen we de eerste keer in de zomer de zaak een week sloten, zeiden sommigen: Die zijn gek geworden daar bij Voortman. Of: Hoe durf je? Maar de klanten stonden te wachten tot we terugkwamen. In later jaren gingen we langer op vakantie."

"Mijn vader en moeder gingen iedere zondagavond naar de bioscoop. Ze hadden vaste plaatsen: Luxor, rij 5, stoel 1 en 2. Dat hebben ze 32 jaar lang gedaan, tot de tv kwam. Waren ze er even uit." Erg rouwig is Voortman niet over dat vele werken: "Het was leuk, gezellig met al die mensen. Je komt altijd wat tegen." Mevrouw Voortman: "En de verhalen die ze je durven vertellen over de toonbank! Mensen stelden veel vertrouwen in je. Onze zaak was een ontmoetingsplaats." "We hebben een gelukkig leven gehad", vindt haar man. "We hadden schatrijk kunnen zijn, maar dat hebben we nooit gewild. Als we 5 cent opsloegen, gingen we daar eerst drie maanden over praten. Behalve toen in de oorlog een keer was ingebroken en alle geld, voorraad en distributiebonnen gestolen waren. De dag daarop zijn we 5 cent opgeslagen. Daar moet ik toch wat voor terug hebben, zei mijn vader."

"We konden het niet zo uitdragen, maar we waren een beetje principe-mensen. In een zaak kan je niet politiek wezen, discussieren met de klanten. Als die begonnen zeiden wij: daar houden we ons niet mee op, daar hebben we geen tijd voor."

Marja Kroef,
met medewerking van Niek Bavelaar
(foto's)

Ijsverkoop vanaf de kar. "In 1930 begonnen we langs de straten te rijden. Als er Oranjefeesten waren, gingen mijn vader en moeder lopen naar dorpen in de omgeving, tot aan Stompwijk toe. De mensen daar kenden geen ijs."

LEZERSSCHRIJVEN

Elmi zat ook op de Nieuwe Rijn

In het vorige nummer van Stielz haalde W.J. Stavleu herinneringen op aan de jaren dat hij werkte bij Elmi, de Eerste Leidsche Manufacture Industrie. In dat verhaal miste ik dat het bedrijf ook op de Nieuwe Rijn was gevestigd. Mijn toenmalige verloofde (en sinds 45 jaar echtgenote) werkte daar in de jaren vijftig als modinette. Elmi maakte op de Nieuwe Rijn alleen overhemden en dat waren hele sjieke. Een keer per jaar mocht het personeel tegen fabrieksprijs een overhemd kopen, dan was ik weer een tijd het heertje.

Het was in die tijd een bekend tafereel als alle meisjes na het werk naar buiten kwamen, de Nieuwe Rijn op. Dat gebeurde als 'de fluit had geflooiën', om het maar eens in goed Leids te zeggen. In de strenge winter van 1953-54 ging ik mijn verloofde op de schaats halen. Je kon toen nog onder de Karnemelksbrug (tussen Hartesteeg en Gangetje), vlakbij de Elmi, doorschaatsen.

Mijn vrouw vertelde me dat het een leuk bedrijf was, vooral met de meisjes onder elkaar. Die werkten in een grote ruimte waar twee lopende banden liepen. Iedereen deed een andere handeling aan het overhemd, want daar is veel aan te naaien; de boorden, de kragen, de armen enzovoorts. Die band liep steeds door, maar als een meisje het niet bij kon houden, werd die stopgezet. Het was behoorlijk hard werken, maar iedereen hielp elkaar. Op elke band was een cheffin die toezicht hield, maar als er eens iemand uitviel werkten ze gewoon mee.

Als de overhemden klaar waren werden ze twee keer gecontroleerd, dan gingen ze naar de strijkafdeling en tenslotte naar de inpak.

Als je jarig was, kwam een chef naar je toe om je te feliciteren. Die had een lijstje bij zich met salarisschalen. Dat was altijd wel feestelijk, want dat betekende dat je meer kreeg. En als je trouwde, kreeg je een mooi cadeau, dat mocht je zelf uitzoeken. Dan mocht je bij de grote baas komen, meneer Lens. Wij hebben toen een mooie klok gekregen.

We zijn nog eens een dagje uit geweest met het bedrijf, naar België. Ik mocht mee omdat we pas getrouwd waren. Verloofden mochten niet mee, laat staan vrijers! Nou, die dag kan ik me nog goed herinneren, als een van de weinige jonge kerels tussen al die meiden.

Kort nadat we in 1956 trouwden is mijn vrouw weggegaan bij de Elmi, dat was toen de normale gang van zaken. Laatst heb ik nog eens nagevraagd of ze niet recht had op pensioen, want ze heeft er zo'n jaar of zes gewerkt. Vrouwen bleken in die tijd helemaal geen pensioenpremie te betalen, want het was vanzelfsprekend dat je zou stoppen als je trouwde. Nou ja, jammer dan. Je hoort mij niet klagen.

Nico Ravensbergen,
Leiden

Verkooppunten Stielz

Dit blad is op de volgende adressen te koop:

Boekhandel De Kler	Breestraat 159	Leiden
Boekhandel De Kler	Kempenaerstraat 39b	Oegstgeest
Boekhandel Kooyker/Ginsberg	Breestraat 93	Leiden
Gemakswinkel Oud Leijden	Hoge Rijndijk 106	Leiden
Gemakswinkel Oud Leijden	Kennedylaan 3	Leiden
Gemakswinkel Oud Leijden	Standerdmolen 27	Leiden
Gemeentearchief Leiden	Boisotkade 2a	Leiden
Kantoorboekhandel ElVé	Nieuwe Rijn 83	Leiden
Sigarenmagazijn T. Filemon	Bevrijdingsplein 1	Leiden
Sigarenmagazijn Ter Haar	Haarlemmerstraat 249	Leiden
Tijdschriftenhandel Walk Inn	Breestraat 163	Leiden
Tijdschriftenhandel De Boekelier	Breestraat 107	Leiden

Voor inlichtingen over de distributie: K. Ravensbergen, Snippenhoek 4, 2317 WX Leiden, tel. 071-5212605.

Correctie door Mr. M. P. J.

van Hoeken

In Stielz 3/2001 werd in het artikel 'Vijftig jaar Industrie Leiden Holland' stilgestaan bij de verdwijning van een aantal Leidse industrieën. Mr. M.P.J. van Hoeken, voormalig directeur van Koninklijke Sanders (zie ook elders in dit nummer) en nazaat van de oprichter van Geboeders van Hoeken's Houthandel, bespeurde daarin enige onjuistheden.

Een zeer aardig artikel "Vijftig jaar industrie Leiden Holland". Ik voel mij vereerd dat onder de originele naam "Gebroeders van Hoeken's Houthandel" het bedrijf van mijn vader en voorvaderen, waarin ik ook nog enkele jaren na mijn studie heb mogen 'leren' (1959 en 1960), nog tweemaal wordt vermeld als "nog slechts 4 die onder dezelfde naam in Leiden en omgeving zijn gevestigd" en even verderop "sporen in 2001".

Hier is sprake van een flinke vergissing. De Houthandel van Hoeken is in overleg met de Gemeente Leiden (ca. 10 hectare grond voor kleine industrieën uit de binnenstad) omstreeks 1967 geliquideerd, waarbij de Houthandel Jongeneel een klein stuk aan de stadzijde heeft gekocht.

Ik kwam in Leiden werken in 1984 als Algemeen Directeur van het inmiddels ook bijna verdwenen bedrijf Koninklijke Sanders. Het kan zijn dat de houtstapels van Jongeneel die vanaf de Rijn zichtbaar zijn aan het oude houtbedrijf hebben doen denken.

Mr M. P. J. van Hoeken, Aerdenhout

STIELZAKEN

STIELZAKEN UIT LEIDEN EN DE REGIO

Voorhout

De Historische Kring Voorhout is een art. 3 procedure begonnen om de Brandweerkazerne aan de Boerhaavestraat een bescherming als rijksmonument te geven.

Het gebouw in rode baksteen uit 1930 heeft een slangentoren met zadeldak en op de 1^e verdieping een woning. Het ligt markant op de hoek van de Ter Haar Romeynstraat.

Stiel Peperbussenbaas

Het is al een tijdje stil rond het cilindrische transformatorhuisje dat staat opgeslagen aan het Flemingpad in Leiden, aan het eind van de Groenordstraat. Het is de laatste trafozuil in Leiden. Ook Voorschoten blijkt nog in het bezit van zo'n ook als 'Peperbus' bekend attribuut. Om een lang verhaal even kort samen te vatten: Stiel is sinds kort eigenaar van beide bussen. Waarmee zinvol hergebruik overigens nog niet zeker is.

Laten we eerst even stilstaan bij het Leidse exemplaar. Dat stond vroeger op het Vrouwenkerkplein, maar moest daar enige jaren geleden wijken voor de herinrichting van dat plein. Stiel vroeg de gemeente te zoeken naar een alternatieve plaats in de stad. Na enig overleg volgde de toezegging dat de gemeente 'voor het jaar 2000' een plek zou proberen te vinden.

Intussen staat het nog steeds daar waar het drie jaar geleden ook stond. Naar aanleiding van het stukje in een vorige Stielz ging het Leidsch Dagblad op onderzoek uit. Daarop bleek uit de kadastrale kaart van Leiden dat het perceel waarop het huisje staat drie

De rubriek StielZaken geeft informatie over de activiteiten van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel).

eigenaren heeft: de gemeente, energiebedrijf NUON en Groenord Plaza. Na enig studeren bleek het stukje waarop de Peperbus staat eigendom van NUON, waarmee dit energiebedrijf ook eigenaar van het transformatorhuisje is.

Daarop vroeg NUON zich af 'wat we ermee aan moeten'. Dat was voor Stiel-secretaris Joop Gijsman het sein om contact op te nemen met NUON. Dat bedrijf bleek gaarne bereid deze (gietijzeren) last gratis over te dragen aan Stiel. Inmiddels probeert Gijsman gemeentelijke subsidiepotten voor monumentenzorg aan te boren om het in verval zijnde object op te knappen en te herplaatsen. Waarmee we weer even ver zijn als drie jaar geleden.

Voorschoten

Ook de gemeente Voorschoten was tot voor kort in het gelukkige bezit van een transformator-huisje. Dat stond op het Deltaplein, maar moest wijken voor een herinrichting van die locatie tot parkeervakken. Toen de gemeente het object betitelde als 'een esthetische aanslag op het dorpsbeeld' klom Stiel in de pen, want dit 'zeldzame kunstwerk uit vroeger tijden' verdient een beter lot.

Die brief was voor de gemeente aanleiding om te bekijken of deze peperbus elders kon worden geplaatst. Een nieuwe locatie bleek niet snel voorhanden, waarop het huisje aan Stiel werd aangeboden. En wederom in dank aanvaard. Ook in dit geval is Gijsman druk doende om in overleg met de gemeente een alternatieve plek te vinden. Enige haast is geboden, want Voorschoten wil er binnen een paar maanden vanaf. Inmiddels heeft zich via-via een verzamelaar uit Duitsland gemeld, die de bus gaarne gratis overneemt.

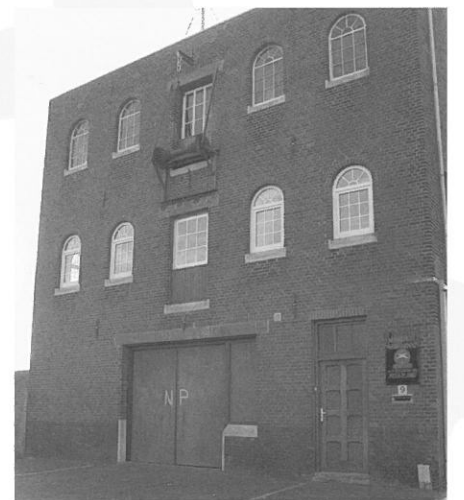

Een aantal Stielbestuurders heeft een huis met ruime achtertuin, waar desnoods een of twee peperbussen zijn te plaatsen. Maar dat kan toch niet de bedoeling van roerend industrieel erfgoed uit de regio zijn?

Katwijk

Uit Katwijk kregen we bericht dat de sloopvergunning voor de veiling aldaar toch wordt verleend. Stiel pleitte met Leefbaar Katwijk voor behoud van dit gebouw vanwege de bijzondere shedaken aangebracht op een schaaldak, en omdat het herinnert aan een voor Katwijk belangrijke periode. Hergebruik van deze hal lijkt ons goed mogelijk. Helaas.

Positiever is de monumentencommissie over het behouden van de Redschuur van de reddingsmaatschappij. Ook het oude gedeelte van het Zeehospitium lijkt de commissie van waarde als alle aanbouwsel verwijderd zijn. Het oorspronkelijke trappenhuis met de marmeren gedenkplaten is nog aanwezig en het lijkt ons goed ook hier de herinnering vast te houden door het in te passen in een geplande nieuwbouw. Leuke uitdaging voor een architect. Heet dat tegenwoordig Nieuw Historisch Bouwen?

Het gebouw De Dam aan de haven (foto) is behalve een markant en bruikbaar gebouw, een monument herinnerend aan de haringhandel.

Hazerswoude

De projectontwikkelaar van dakpannenfabriek Nieuw Werklust heeft zich teruggetrokken vanwege de slechte communicatie met de eigenaren Blanken. De familie zou zich star opstellen en weigeren met belangstellenden samen te werken. Een groep jonge bedrijven en kunstenaars heeft zich nu aangemeld. Wordt vervolgd.

J. Gijsman

STIELZAKEN

MEELFABRIEK: VOL VERWACHTING

KLOPT ONS HART

De herontwikkelingsplannen van de Meelfabriek laten nog op zich wachten. Toch blijven de eigenaren positief over hergebruik van Leidens belangrijkste industriële monument.

In juni stelde de Leidse gemeenteraad de randvoorwaarden vast waaraan herontwikkeling van de Meelfabriek zou moeten voldoen. Zowel wethouder Pechtold als de eigenaren, VOF Meelhatten en de Stichting Leidse Studentenhuisvesting (SLS) meenden toen nog voor het einde van het jaar een totaalplan te kunnen presenteren voor het hergebruik van de Leidse Meelfabriek. Maar die plannen hebben vertraging opgelopen.

Belangrijkste reden is dat het lang heeft geduurd voordat de participatie van de SLS juridisch is afgehandeld. Ook bij het zoeken naar een supervisor voor het project (de naam van de gerenommeerde Spaanse architect Ricardo Bofill wordt gefluisterd) is er tot nu toe geen witte

rook te melden. De eigenaren hebben altijd gestreefd naar een gerenommeerde supervisor, die vervolgens de eenheid en achterliggende visie bewaakt als regionale architecten de uitvoering van het project op zich nemen.

Onduidelijk is nog of het totaalplan alleen de voormalige Meelfabriek zal betreffen, of dat in samenwerking met de gemeente ook de aanpalende parken en mogelijk ook het volledig te herontwikkelen gebied rond de Waard- en Oranjegracht zal worden betrokken. Het eerste lijkt logisch in verband met het aanzicht vanaf de Zijlsingel en de wens een verbinding te maken tussen Anker- en Katoenpark. Mogelijk dat de bouw van een parkpaviljoen (horeca annex bootverhuur; opstapplaats watertaxi/

rondvaartboten) in het Ankerpark dan weer in beeld komt. Maar ook het tweede is uit stedenbouwkundig oogpunt geen gek idee.

Inmiddels willen de eigenaren graag snel het kantoorgebouw en de voormalige fietsenstalling verbouwen. Voor het kantoorgebouw is een huurder (een woningbouwvereniging) gevonden en in de fietsenstalling moet een projectbureau komen van waaruit de verbouwing van het totale complex wordt gecoördineerd. Hoewel tevoren is afgesproken dat pas verbouwd zal worden als een totaalplan gereed ligt, valt er veel voor te zeggen deze gebouwen snel in gebruik te nemen. Deze panden hebben het meest te lijden onder verpaupering en bepalen door hun ligging aan de Oosterkerkgracht in belangrijke mate het aanzien van het complex. Ook zou de sociale veiligheid en toezicht op het complex verbeteren als deze panden snel in gebruik worden genomen.

Fred Sengers

SCHELTEMA MOET NODIG OPGEKNAPT

Het complex van de voormalige textielfabriek Scheltema aan de Oude Singel heeft dringend een opknappbeurt nodig. B & W van Leiden willen 1,8 miljoen uittrekken om verder verval van het rijksmonument te voorkomen. De gemeente kocht het pand vorig jaar, met de bedoeling om het naastgelegen Stedelijk Museum De Lakenhal meer ruimte te verschaffen. Reparaties om het in het verleden door Stiel voor de monumentenlijst voorgedragen pand wind- en waterdicht te maken blijken onvoldoende om verder verval tegen te gaan. Na jarenlange aarzeling, lijkt de gemeente Leiden nu doordrongen van de waarde van het pand. 'De jarenlange leegstand van het Scheltemagebouw en de overige panden van het fabriekscomplex heeft geleid tot een verloederd beeld van dit deel van de stad, met een negatieve uitstraling op de omgeving. Met het herstel kunnen we laten zien dat het ons serieus is dit beeld ongedaan te maken', schrijven B & W aan de gemeenteraad. Stiel ziet gaarne de daad bij het woord gevoegd.

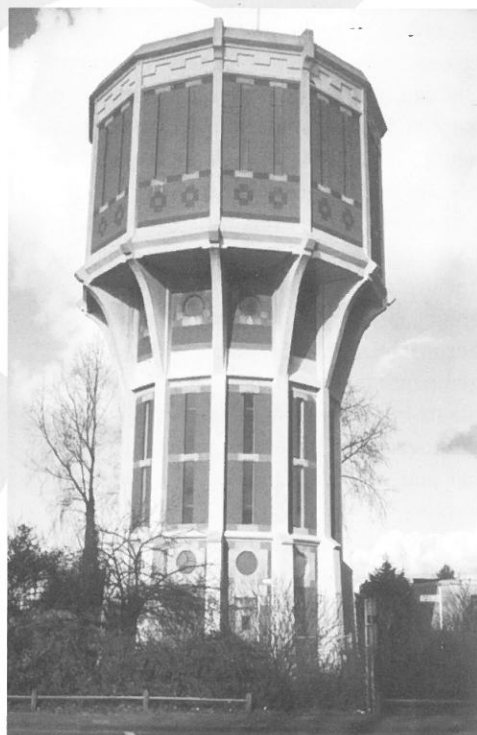
GEMEENTE KOOPT WATERTOREN HOGE RIJNDIJK

Stiel heeft in een brief aan het college van B en W van Leiden haar instemming uitgesproken over de aankoop van de watertoren aan de Hoge Rijndijk door de gemeente. Volgens Stiel biedt die stap goede vooruitzichten om dit monument te behouden en te herstellen.

Nu het in de watertoren te vestigen nutshistorisch museum van de baan lijkt, wil het college er woningen in realiseren. Dat lijkt de stichting geen goed idee, omdat daarvoor vergaande ingrijpen noodzakelijk zijn die het aanzicht van de toren zullen schaden. Beter lijkt het Stiel om de watertoren aan slechts een nieuwe gebruiker te geven, bijvoorbeeld een horeca-ondernemer. Ook een kantoorbestemming zou een goede optie zijn. Daarvoor is minder daglichttoetreding nodig dan bij woningen, waardoor ontsierende ingrepen voor een groot deel achterwege kunnen blijven.

De gemeente heeft nog niet gereageerd op de brief. Wel ontving Stiel keurig binnen zes weken een ontvangstbevestiging.

De stichting blijft de vinger aan de (politieke) pols houden.

DE WERELD OM JE HEEN.

Leidsch Dagblad

Rooseveltstraat 82, 2321 BN Leiden, tel. (071) 535 63 56

ADVERTENTIES

architecten

AIV B.V.
ingenieurs

Postbus 32056
2303 DB LEIDEN
Amphoraweg 5
2332 ED LEIDEN
tel.: (071) 531 33 25
fax.: (071) 531 83 74

Het Motorhuis
Bevult het verschil!
Vondellaan 80, Leiden, tel. 071 - 535 18 00. www.motorhuis.nl

museum

. naturalis

Darwinweg
Leiden

open dinsdag t/m zondag
12.00 - 18.00 uur
telefoon 071-568 76 00

dichter bij de natuur

Wie biedt u
de basis voor
uw beslissingen?

Research voor Beleid Holding

sinds 1979

Belt u voor meer informatie (071) 525 37 37 of
kijk op <http://www.rvbh.nl>

"J. Zierikzee"
maatschoenmakerij

H.P.H. NUSTELING
BAKKERSTEEG 3
2311 RH LEIDEN Tel.: 071-5131156

maatschoenen op het net?
www.maatschoenen.nl